

X

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ə
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəтмуəси)

Үчүнчү бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналына əлавə

Бакы — 1963

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлəр мəчмуəси)

Үчүнчү (39-чу) бурахылыш

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1963

МҮНДӘРИЧАТ

	Сәһ.
Јени дәрә илиндә иккиилликсиз ишләмәјә һайл олаг	3
Дос. Ә. Гарабағлы — Әдәбијјат тәдрисини күнүн тәләбләри сәвиј- јәсинә галдыраг	7
А. Гурбанов — Мүасир Азәрбајчан дилиндәки фразеоложи ваһид- ләрин мәна һөвләри	15
Ј. Қаримов — I синифдә илк грамматик аилајышларын верилмә- си һаггында	23
Рәсул Хәлилов — Азәрбајчан дилиндә јанашма әлагәси һаггында	32
Б. А. Әһмәдов — Мүәллим јарадычы олмалыдыр	38
М. Әбдулов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә бәзи мүсбәт кејфијјәтләрин ашыланмасы түчрүбәсиндән	44
М. һасәнов — V синифдә сәј бәһсини тәдриси төчрүбәсиндән	50
Һәнифә Чәфәрли — Ушаг бағчаларынын орта группларында нитги инкишаф етдирмәјин башлыча васитә вә јоллары	60
Садыг Шүкүров — Сајат-Нова	66
Әлибала Әлијев — VII синифдә Г. Б. Закирия «Шишәлиләр» ше- рияи нечә тәдрис едирәм	73
Әли Бағыров — Шакирдләрдә дүзкүн јазы вәрдишләринин јаран- масына нечә һайл олурам	78
Ә. Рәчәбов — Нуха шәһәринин вә Зағатала рајонунун мәктәблә- риндә дил вә әдәбијјатын тәдрисинә даир	83
Суаллара чаваб	109

ЈЕНИ ДӘРС ИЛИНДӘ ИККИИЛЛИКСИЗ ИШЛӘМӘЈӘ
НАИЛ ОЛАГ

Н. С. Хрушшов јолдаш совет мүәллиминин вәзифәләрин-
дән данышаркән гејд етмишдир ки, халг мүәллими халғын мә-
дәнијјәтини јүксәлтмәк угрунда мүбаризәдә партијанын баш-
лыча дајагыдыр, јени инсан тәрбијә етмәкдә партијанын ән
јахшы көмәкчисиدير.

Совет мәктәбинин тәлим вә тәрбијә сәһәсиндәки вәзифә-
ләри, кәнч нәслин тәрбијәсиндә мәктәб вә мүәллимләрин ролу
вә мөвгеји Сов.ИКП МК-нын 1963-чү ил ијун Пленумунда хү-
суси гејд едилмишдир.

Идеоложи ишимизин әсас бир сәһәси олан мәктәб вә тә-
лим-тәрбијә мәсәләләри һазырки мәрһәләдә мүәллимләр, ва-
лидејнләр вә бүтүн ичтимаијјәтимиз гаршысында, чох мүнһүм
бир тәдбир кими дурмагдадыр.

Мәктәб һаггындакы Ганунун һәјата кечирилдији беш ил
мүддәтиндә мәктәбләримиздә бир сыра фәјдалы ишләр кө-
рүлмүш, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси-
ни јенидән гурмаг сәһәсиндә чох марағлы төчрүбә әлдә едил-
мишдир. Бунун нәтичәсидир ки, бир чох мүәллимләримиз өз
шакирдләринин јүксәк мүвәфғәијјәт әлдә етмәләринә, он-
ларын биллик вә вәрдишләри мөһкәм мәнимсәмәләринә һайл
олмушлар.

Лакин бүтүн бу һайлијјәтләрә бахмајараг, шакирдләри-
мизин савад дәрәчәси һәлә дә гәнаәтбәхш вәзијјәтдә дејил-
дир.

Мәктәбләримиздә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки,
бир синифдә икинчи ил галманын әсас сәбәбләриндән бири
дә шакирдләрин Азәрбајчан дили фәннини кифәјәт гәләр
билмәмәләридир.

Һазырда икинчи ил бир синифдә галма илә мүбаризәнин
ән кәскин бир дөврүндә мәктәбләрин мүәјјәт фәннинин Азәр-
бајчан дили фәнниндән зәиф гијмәт алмасы, бизи чинди дү-
шүндүрмәлидир. Совет мүәллиминин индики вәзијјәтдә баш-
лыча вәзифәси, икинчи ил бир синифдә галма һаллары илә
мүбаризә апармаг олмалыдыр.

Икинчи ил бир сınıфда галма кими нөгесан гаршысыны аламаг үчүн һазарда бә'зи мәктәбләримиздә һансы тәдбирләрдән истифадә олунур? Бунун үчүн шакирд вә мүәллимләрин чифшидә узун илләрдән бәри агыр бир жүк олан вә чох заман дүжүк апарылмаған «алавә мәшгәләләр» бә'зи «јеканә алач» сајылар. Әлиһидә һәә он саатларла ади, һәр мал дәрә мүвәффәғијјәт пермирес, һәфтәдә бир саат ашрылан бу алава мәшгәләләрлә һә етмәк олар? Әкәр бу мәшгәләләрин чох вахт алтынчи дәрә саатларында, шакирдләрин јортуһ вахтларында апарылдығыны да хатырласағ, вәзијјәтин даһа да чидди олдуғу мејлана чыхар.

Икинчи ил бир сınıфда галма илә мүбаризә етмәк үчүн бир тәрәфдән, Азәрбајчан дили үзрә сınıфда кечилән дәрәләрин кејфијјәтини јүксәлтмәк, о бири тәрәфдән, керидә галмага башлајан ајры-ајры шакирдләрин керидә галмасынын сәбәбләрини өјрәниб она үзгүн фәрди ши апармағ лазымдыр.

Орта мәктәбләрдә шакирдләрин савад дәрәчәсини; ашағы олмасынын әсәс сәбәбләриндән бири дә онларын V—VIII сınıфләрдә Азәрбајчан дили фәһиндән керидә галмаларыдыр. Бунун бир чох сәбәби вардыр. Бу сәбәбләрдән бири, бә'зи мәктәбләримиздә тәдрисе материалынын шүүрлу сурәтдә мәнимсәнилмәсинә һәлә дә лазыми гәдәр әһәмијјәт верилмәмәндир. Грамматика дәрәләриндә чох вахт шакирдләрә дәрәликдә олан гајда-ғануһлар механики сурәтдә әзбәрләмәк јоду илә өјрәдилер; шакирдләрин билијјини јохламағ тамамилә мисалсыз вә нүмуәнәсиз апарылар вә гајда-ғануһларын гуру сәргүсуна чеврилер. Тә'лим заманы грамматик әләмәтләр аз-аз мүгајисә олунур; бә'зи мүәллимләр дәрәдә мәнтиги тәфәккүр тәрбијәси илә олдуғча аз мәшгул олурлар. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә тә'лим заманы мүәјјән мәсәләләрдә механики јадда сахлама һөкм сүрүр ки, бу да шакирдләрин мөһкәм савада саһиб олмаларына мане олур. Һалбуки грамматика тә'лиминдә шүүрлулуғ принцип әсәс бир принцип кими өзүнү көстәрмәлидир. Һәр бир грамматик мөвзунун өјрәнилмәсинә, һәр бир дәрсин методикасына вә һазырлығ мәшгәләләрини системинә вә јени дәрсин изаһына аңчағ бу нөгтејинәзәрдән јанашмағ лазымдыр.

Азәрбајчан дили тәдрисини бә'зи мәктәбләримиздә гејри-ғанәәтбәхш вәзијјәтдә олмасы, әсәсан ондан прәли кәлир ки, кечилән материаллары шакирдләрин мөһкәм мәнимсәмәләри үчүн дәрин вә систематик гајғы көстәрилмир. Гајда вә гануһлары баша дүшмәк азыр, онлары өјрәниб јадда сах-

ламағ, онлары јазылы вә шифаһи шитдә тәтбиғ етмәжә әләт етмәк лазымдыр. Дәрин билик әлдә етмәк гајғысына галмамағ нәтичәсиндә, мөһкәмләндиричи характер дашыған мәшгәләләр чох механики олур вә шакирдә јарадычы тәшәббүс ојатмыр. Јени материалла көһнә материал арасында лазыми гәдәр алағә јарадылмадығындан, шакирд гајда-ғануһлары мөһкәм мәнимсәжә билмир. Бә'зи һәләрдә һәә габитча кечилмиш материаллар систематик сурәтдә тәкрар олунмадығындан шакирдләр материалы ушудурлар. Буна көрә дә сонралар һәмни материалы јенидән өјрәтмәк лазым кәлир.

Умумијјәтлә, програмын ајры-ајры бөлмәләрини өјрәнмәкдә системини олмамасы, ајры-ајры дәрә вә тәмринләрин ардычыл кечилмәмәси дә кејфијјәтә мәнфи тә'сир елир. Тә'лим ишиндә ән бөјүк нөгесан, чәтнелији вә әһәмијјәти етибары илә мүхтәлиф олан мөвзуларә һеч бир фәрг гәјмамағ вә онларә бәрәбәр јанашмағдыр. Һәр сınıфин програмында елә әсәс мәсәләләр вардыр ки, шакирдин кәләчәк савади һәмни мәсәләләри шүүрлу вә мөһкәм мәнимсәмәсиндән чох асылыдыр.

Апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин Азәрбајчан дили фәһиндән керидә галмасынын әсәс сәбәбләриндән бири дә һазыркы орфографијамызда олан вә шакирдләри һәр дәфә чыхылмаз вәзијјәтә салаһи бир сыра чәтнелик вә долашығлардыр. Шакирдләр мәктәбдә, чох вахт мө'насыз вә мәнтиги чәһәтдән әсәслаһидырылмамыш, онларла гајда-ғануһлары вә орадакы мүстәсналары әзбәрләмәжә мәчбур олурлар. Орфографијамызда олан белә нөгесанлары арадан галдырмағ вә јазымызы һамынын (биринчи нөвбәдә мәктәблиләрини) асанлығла мәнимсәјчәкләри бир вәзијјәтә сала билмәк—бөјүк дөвләти әһәмијјәти олан бир мәсәләдир. Белә бир тәдбирин нәтичәсиндә биз икинчи ил бир сınıфда галан шакирдләрин савадланмасы үчүн сәрф олунан чохлу вәсантин ихтисарына һәлә ола биләрик.

Һазырда истифадә етдијимиз орфографијада олан әсәс нөгесан нәдән ибарәтдир? Бу нөгесан әввәлән, ондан ибарәтдир ки, һазыркы орфографијамыз јазмағ истәјән һәр бир адамы һәмнишә бир нөв имтаһан горхусу алтында сахлајыр; мәсәлән, доғрудан да јазан билмир ки, нә үчүн вә һансы әсәса көрә: **ширин тәһәр, гара тәһәр** сөзләри ајры, **ачығ-гырмызы, түнд-гырмызы** кими сөзләри һәә мүтләғ дефислә јазылмалыдыр?

Икинчиси, һазырда орфографијамызда бир сыра аглабатмајан мәсәләләр вардыр ки, онлары чох вахт мәнтиги чәһәтдән изаһ етмәк мүмкүн олмадығы һалда, биз кор-корана

гәбул етмәли олуруг. Мәсәлән, мүрәккәб сөzlәрнн орфогра-
фиясынн алаг. Бурада тәләб олунур ки, мүрәккәб сөzlәрнн
бир гисми аҗры, бир гисми дефислә, бир гисми исе битишик
жазыласнн. Ахн вә үчүн Гара дәннз, Аг дәннз, Көҗ көл кимн
сөzlәр аҗры. Көҗаҗ, Боздаг, Мурадәли кимн сөzlәр исе бити-
шик; Јахуд үзбәүз, далабадал сөzlәрнн бир јердә, дал-дала,
баш-баша кимн сөzlәр дефислә јазылмалыдыр.

Јахуд да әлифбамызда һәрфләрә верилмиш адлары алаг.
Бурада: м-ем, к-ке, с-се кимн адланмышдыр. Демәк, әкәр
биз Мәркәзи Комитә сөзүнү ихтисарла јазмыш олсаг, онда
МК-ны емка әвәзинә, емке, ССРИ сөзүнү исе сесеери јазма-
лы вә охумалыҗыг.

Үчүнчүсү, мүәјҗән сөzlәрнн јазы гәјдасы илә тәләффүзү
арасында фәргләр вардыр. Буңларә тәркибиндә гоша сөz-
ләр олан фәни, һәдд, зәни, рәдд, сирр, хәтт вә с. мисал көс-
тәрмәк олар. Әслиндә исе биз һеч заман һәдд вә ја фәни де-
мирнк, садәчә оларәг һәмнн сөzlәрнн бир и вә бир д илә
тәләффүз едирнк.

Бүтүн јухарыда гәјд олунан амилләр вә буңлардан әләвә
һәјәти әһәмннјәти олмајан бир чох орфографик гәјда-гануи-
ларымыз вардыр ки, оңлар јазы ишннн хејли чәтинләшдирнр
вә шакирдләримннн мәктәбдә икннчн ил бир снннфдә гал-
масына сәбәб олуур. Дикәр тәрәфдән орфографиямызда олан
бүтүн бу чәтинликләрни итнчәснндә бир чох мәләни адамла-
рымыз мүәјҗән горху, јәни кифәјәт гәдәр савадлы олмамаг
данлагы алтыннда галмаг горхусу чәкирдәр. Белә чыхыр ки,
биздә савадлы адам авчаг дил вә грамматика дәрән дәрән
мүәллимләр вә бир дә мәтбәәдә ишләјән корректорлар—мү-
сәһһннләрдыр.

Азербәјҗан дили вә әдәбнјәт мүәллимләрнн чох мәс'ул
вә дөвләти әһәмннјәти олан бир вәзифәсн— јени дәрә илнндән
һеч бир чәтнннннчә бахмајараг, өз фәнләрнннн габагчыл тәҗ-
рүбә әсасында шакирдләрә јахшы мәннмәсәтмәк вәзифәсннн
јерннә јетнрмәли, мүвәфғәнннјәтснзлннн гаршысына алмалы
вә шакирдләрннн икннчн ил бир снннфдә галма һалларына
сон гәјмага чалышмалыдырлар.

Һөрмәтли мүәллимләр, кәлиг јени дәрә илнндән икннл-
ликснз ишләмәјә наһл олаг!

Досент Ә ГАРАБАГЛИ.

ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИННН КҮНҮН ТӘЛӘБЛӘРНН СӘВИЈЛӘСИНӘ ГАЛДЫРАГ

Партија вә дөвләт рәһбәрләрнннн әдәбннјәт вә иччәсәнәт
хадимләрнн илә сон көрүшләрнн, мартын 8-дә олан көрүшдә
Н. С. Хрушшов јолдашын мәшһур нигги, хусусән Сәв.ИКП
Мәркәзи Комитәснннн идеолокнја мәсәләләрннә һәср едил-
миш сон Пленуму тәлим-тәрбннә илә мәшгул олан бүтүн
тәшкнлат вә мүәссәсләрннн гаршысында чох чидди вә актуал
вәзифәләр гәјмушдыр.

Мүәснр шәрәнтдә коммунист дүннәкөрүшү вә әхлагына
малнк ишән тәрбннә едилмәснндә әдәбннјәт вә иччәсәнәтнн
ролу өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә артмышдыр.

Әсәс тәрбннә очагы мәктәбдыр. Кәнчләрнн өмрүннн ән
чошгуи вахтынын азы он или мәктәбдә кечнр. Кәзләрә ишыг,
көнүлләрә нур верән, «әзм етдннн заман бүтүн гурулары вә
дәннзләрнн, фәтһ етмәјә гадир олаш» (Фүзули), үрәкләрә
јол тапан бәднн әдәбннјәтнн нәсилләрнн коммунист тәрби-
јәснндә вә үмуми инкншафннда бөјүк ролу вардыр.

Милнннларла шакирд объектив әләми дәркәтмә јоллары-
ны, коммунист әхлагы тәрбннәснннн әсәсләрннн мәктәбдә өҗ-
рәннр. Бу ншдә мәктәбннн вә мүәллимин әлнндә олан ән етн-
барлы вә кәсәрли снлаһлардан бнри дә бәднн әдәбннјәтдыр,
иччәсәнәтдыр.

«Сәнәткарларымызын вәзифәсн өз әсәрләрнн илә комму-
низм идејаларынын кеннш јәјылыб дәрнн көк салмасына
фәал көмәк етмәкдән, социализм вә коммунизмин дүшмәнлә-
рннә сарсыдычы зәрбәләр ендирмәкдән, империалистләрә,
мүстәмләкәчиләрә гаршы мүбаризә апармагдан ибарәтдыр».
(Н. С. Хрушшов)!

Әдәбннјәт вә иччәсәнәт гаршысында партијанын тәләблә-
рннн мәнннјәти нәдән ибарәтдыр? Бу суала Л. Ф. Иличов
јолдаш белә чаваб вернр: «Иччәсәнәт тәкчә һәјәти дәрк ет-
мәк ишннә јох, даһа чох һәјәти дәјншдирмәк ишннә көмәк
етмәлидыр».

Лакин мәктәбдә әдәбннјәт тәдриснннн бу тәләбләрә там
чаваб вердннннн сөјләмәк олмаз. Орта тәһсилли кәнчләрнн

бир инсасинин үмүмү-мэдэни сөвижжэсинин ашагы олмасы, бэди эдэбијјаты јакшы билмэмэси, коммунист эхлагы сифэт-лэринэ јакшы јилэленмэмэси, бэ'зи будрэмэлэрэ јол верил-мэси бир һэгигәтдир. Бизим фикримизчэ, бу һөгсәндарын эсэс сәбәби мәктәбдә эдэбијјат тәдрисинә чох замаи дүжкүн јанашылмамасыдыр. Бэ'зи мәктәбләримиздә эдэбијјат тәдри-синдә эсас јери үмүмү сөзчүлүк, сәсиоложи тәһлил тутур. Бир чох һалларда орта мәктәбләрдә, һәтта али педагожи мәктәбләрдә эдэбијјатин көзәллижинә ишарә белә етмәдән, ондан тарыкин, јакуд да бу вә ја дикәс ичтимай вәзијјатин изаһи үчүн сәләчә илаүстрасија кими истифадә олунмасына јол верилди. Эдэбијјатин дахили алаһи, спецификасы ачыл-мыр. Эдэбијјат дәрсләринә верилән вахтын чоху үмүмү сөз-чүлүк, «иәзәри-сәсиоложи мүнәзирәләрә» һәср олунур, ша-кирдләр эсәр үзәриндә ишләдилмир, онларын мүстәғил мүта-лиә вә тәдгигләринә шәраит јарадилмир. Бэ'зи мәктәбләрдә синифдә дәрә китабларын ачылмасы чинәјәт сәјилди, ша-кирдләр әзбәрчилијә алышдырылды.

Тәһлим ишиндә, мүәллимдән сонра, эсас васитә дәрә китабыдыр. Әлдә олаи дәрәликләр сон 20—25 ил әрзиндә бөјүк бир тәкамүл јолу кечдијина бахмајараг, мәктәбин је-ниндәи гурулмасы илә әлағәдар олараг бу дәрәликләр бөјүк дәјишиклик вә ислаһата мөһтәчди.

Орта мәктәбин эдэбијјат програмында совет эдэбиј-јаты хүсүси јер тутур. Совет адамларына хас олаи бүтүн кө-зәл хүсүсијјәтләр: бөјүк Вәтәнимизин әзәмәти, дөвләт гуру-лушумузун сарсылмазлыгы, халгларымызын гардашлыгы, адамларымызын әп јүксәк эхлагы сымасы вә коммунизм гу-ручулуғу өз бәди әксийи совет эдэбијјатында таныр. Бу эдэбијјат харүгәләр јарадан совет адамларын, совет кәңч-ләринин фәдакарлыгларына бәди ишәкилдә ифадә едир. Бу-на көрә да мәктәбләр, јенијетмәләр совет эдэбијјатына да-һа бөјүк вә дәрин мәнәббәтлә сөвир вә она идеал, мүгәддәс бир варлыг кими бахырлар. Лакин партијамызын ијун Плену-муну кәстәрдији кими, совет эдэбијјаты заманын, варлыгы-мызын бүтүн тәләбләрини јакшы өдәјә билмир. Инчәсәнәтими-зин бу күнкү башлыча һөгсәни, бир чох јазычыларын, рәс-самларын, бәстәкарларын чәзбедичи, һәјәчанландырычы мүс-бәт гәһрәман сурәтләрини јаратмагы бачармамаларындан ибарәтдир. Бу иә инчәсәнәтин һәјата мүсбәт тә'сир гүввәси-нин әифләмәсинә, онун тәһсил-тәрбијә гүввәсинин ашагы дүшмәсинә сәбәб олур.

Јени шәраит мәктәбләрлә эдэбијјат тәдрисини јенидән гурмагы тәләб едир. Бәди эдэбијјат һәр шәјдән габаг тәрби-јә силаһыдыр. Л. Ф. Иличов јолдашы Пленумда етдији мә-рузәсиндә кәстәрдији кими, мүәсир шәраитдә идеоложи ишәи характерини ики амил мүәјјән едир: биринчиси, дахили амилдир. Бурада эсас вәзифә кечмишин галыгларына адам-ларын шүүрундан јох етмәк вә јени инсан тәрбијә етмәкдән ибарәтдир; икинчиси, харичи амилдир. Бу иә социализм сис-теминин мөһкәмләнмәсиндән, буржуа идеоложијасына гарыи даһа амансыз мүбаризә апармадан ибарәтдир.

Эдэбијјат мүәллими һәч замаи унутмамалыдыр ки, ин-дики шәраитдә биринчи амил сәһәсиндә дүшмәнин планы да-һа горхулудур. Дүшмәнтәрин эсас мөгәдә ССРИ дахилиндә халг күтләләринин гуручулуғ күчүнә, инсан әкасынын гүд-рәтинә инамсызлыг јажмаг вә алчаг идејалары тәблиг етмәк-дир. Онларын фикринчә адамларын шүүруну позмаг, онлары јүксәк идеаллара галдырмадан даһа асандыр. Бэ'зи кәңч инчәсәнәт ишчиләринин буржуа батаглыгына јуварланмала-рынын эсас сәбәби да мәнә дүшмәнин бу алчаг һиләләринә алданмамаларыдыр. Бу чәһәти Л. Ф. Иличов јолдаш С. Ми-халковун «Чәј вә батаглыг» шә'ри илә јакшы кәстәрди. Даг чәјыннын гыжылы илә ахан шәффаф сулары чохдандыр ки, батаглыга раһатлыг вермир. Чәјин ахымына мане олмагы бачармајан батаглыг: «Амма зәһәрләмәк кәләр әлимдән, иә чохдур микробум, зәһәрим мөним» — дәрә, кәзә көрүмәз микробларыны чәја бураһыр Чәј иә онлары дәрһал јујуб мәнә едир. Бурадан шаир ашагыдакы мәнтиги нәтичәни чы-харыр:

«О көһнә дүнја да горхулур белә,
Бизи психоложи мүнәрибәјлә.
Лакин микробундан о батаглыгын,
Зәһәрләнән дәрјил, бөјүк Лениндән
күч алмыш ахын».

Социализм чәмијјәтиндә антагонист синифләр артыг јох-дур, синифи мүбаризә да јохдур. Биздә социализмә дүшмән синиф вә ичтимай тәбәгәләр јохдур. Лакин онларын бахыш-ларыны вә әдәтләрини шүүрлу вә ја шүүрсүз олараг тәмәкл едән вә беләликлә дә социализм дүшмәнтәринин дәјирманына су төкән адамлар вардыр.

Јени чәмијјәтин мә'нәви әсасыны идеја әгидәси тәшкит едир. Бу иә мәктәбдә тәрбијә ишләрини там јенидән гурма-

гы ирәли сүрүр. Мә'лум олдугу үзрә, биз иницијә тәдәр әдәбијәт дәрәләриндә әхләг тәрбијәсини ән чох вәтәниәрвәрлик, бејпәлмәләчлик, коллективчилик тәрбијәсинә вә әстетик тәрбијә фикир пермишик. Иницијәт әхләг тәрбијәсиндә бир сәтәрбијә фикир пермишик. Иницијәт әхләг тәрбијәсини мазмура мәсәләләр јени маһијәт алыр. Әхләг тәрбијәсини мазмура мәсәләләр вә с. мәсәләләр даһилдир. Иницијәт әхләг тәрбијәсини мазмура мәсәләләр вә с. мәсәләләр даһилдир. Иницијәт әхләг тәрбијәсини мазмура мәсәләләр вә с. мәсәләләр даһилдир. Иницијәт әхләг тәрбијәсини мазмура мәсәләләр вә с. мәсәләләр даһилдир.

Тәчрүбә көстәрир ки, әхләг тәрбијәсиндә чох бөјүк амиш олан бәди әдәбијәт, дигтәтенлик вә ја тәрбијә методларының јарамалығы ууундан, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

Тәрбијә үзүлүмүздә бәзән шәхси вә үмуми мәнәфејни гаршилыгы мүнәсибәти дә доланып салынар. Мә'лумдур ки, бәди әдәбијәт совет кәңләриниң «Бир вәфәр һамы үчүн, һамы бир вәфәр үчүн», «итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

Бәди әдәбијәт коммунист әхләг тәрбијәсини вәтәниәрвәрлик, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

Хагани, Ислам Камови, М. Фүзули, М. Ф. Ахундов, П. Нариманов, Ч. Мәмәдгулузаде, Ә. Сабир, Ч. Чаббаров, С. Вурғун киши классик сәһәкарларымызың јаратдылары өлмәт әсәрләрдә, еләчә дә руе вә бәшгә гардаш халгларын әдәбијәт классикләриниң әсәрләриндә шакирдләрин мәфкүрәни вә әстетик тәрбијәсинә көмәк едән чохлу материал вәрдыр.

Совет әдәбијәти ән иницијәт, јүксәк идејалы вә дунјадә ән габлчыл әдәбијәтдур. Совет әдәбијәтиның көркәмлә әсәрләриниң өјрәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

Әдәбијәт тәдрисиндә шакирдләри һәр бир бәди әсәрин шууру сурәтдә гаршылыгы алындырмаг, Азәрбајҗан әдәбијәтиның илејә әткәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

Бүтүн бу вәзифәләр сәз сәнәти олан әдәбијәтин спецификасини өјрәтмәк шәрти илә, әсәрин идејә мазмуруну вә бәди формасыны вәдәт һалында көтүрүп бүтөвүклә тәдгиг етмәк вә мәнәләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

Мәдәлим шакирдләрдә әдәби һадисәләрин итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

Мәктәбдә әдәбијәт курсунун өјрәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр. Мәсәләп, итәтиләп мәгәсәдин әксинә тәһир бәтәшләјә биләр.

даһа да гүввәтләндирмәкдир. Зәһмәткешләри бејһәлмиләлчилик руһунда, Совет Иттифағы халқларының достауғы руһунда, социалист әлкәләри халқларына вә бүтүн дүниә зәһмәткешләринә мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәк әсәс вәзифәдир. Бу чәһәтдән совет әдәбијјаты мүүәллимә кениш материал вәрир. Совет вәтәнпәрвәрлији өз мәһијјәти е'тибары илә бејһәлмиләлдир вә милли мәһдудийјәт мејлләри илә, онлар һансы формада тазаһүр едирсә-егени, бир араја сығмыр.

Чафар Чаббарлы, Сәмәд Вурғун, М. Горки, В. Мајаковский, С. Рүстәм, Р. Рза кими шаир вә әдибләри әсәрләри кәңчләри совет вәтәнпәрвәрлији руһунда тәрбијәсиндә әсәс рол ойнайыр. Бу чәһәтдән бөјүк халқ шаири Сәмәд Вурғунун «Зијәфәт» вә һәмни мәһдудийјәт мејлләри илә, онлар һансы формада тазаһүр едирсә-егени, бир араја сығмыр.

**Сәмәд, бир нитг елә учалт әсини,
Сән бу мәл'унларын поз нәш'әсини**

кими фикирләри дүзкүн изаһы кәңчиликдә жүксәк инсани кејфијјәтләр ашылајыр.

Бејһәлмиләлчилик коммунист әхлағының әсәс сифәтләриндәндир. М. Ф. Ахундовун, Н. Нәримановун, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Ә. Сабирин, Ч. Чаббарлының вә башга сәнәткарларымызын әсәрләри кәңч пәслин бејһәлмиләлчилик тәрбијәсиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ејни заманда мүүәллим Ахундоп—Абовјан, Нағвердијев—Ширванзадә достлуғундан, Сајат-Нова јадаычылығындан, Ә. Сабирин «Бејһәлмиләл» ше'риндән, Нәриман Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романындан, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Каманча» әсәриндән, Ч. Чаббарлының «1905-чи илдә» пјесиндән, С. Вурғунун «Јолдаш, һинкер, амханаго» вә диқәр әсәрләрдән үрәклә, мәһәббәтлә бәһс етмәлидир.

Беләликлә, мәктәбдә әдәбијјат тәдрисини Сов.ИҚП МК-ның сон Пленумунун гәрары әсәсиндә јенидән гуаракән мүмкүн гәдәр сөзчүлүјә јол вермәмәк, емоционал тә'сирә архаһанмағ, инандырычы, конкрет, образлы формалар тапмағ, бәдн әдәбијјатын тәрбијәви әһәмијјәтиндән мәһарәтлә истифадә етмәк вә кәңчләрдә естетик тәрбијәнин даһа гүввәтләнмәсинә чалырмағ лазымдыр.

А. ГУРБАНОВ,
филологи елмләр һәмнәзи.

МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘКИ ФРАЗЕОЛОЖИ ВАҲИДЛӘРИН МӘ'НА НӨВЛӘРИ

Коммунизм чәмијјәти һәр бир шәхсин чох жүксәк вә һәр-тәрәfli мәдәнијјәтә малик олмасыны тәләб едир. Бу тәләбә әсәсән социализмин јетирмәси вә коммунизмин гуручусу олан һәр бир кәс, о чүмләдән бүтүн шакирдләр һәр чүр мәдәни даяраныш гајдаларына јијәләнмәклә бәрабәр, һәм дә дөврүн тәләбинә мувафиг олан жүксәк вә зәнкин нитгә саһиб олмалы, өз фикир вә дүшүнчәләрини раван вә тә'сирли бир шәкилдә динләјичиләрә чатдырмағы да бачармалыдырлар. Шакирдләрин үмуми инкишафы үчүн чох вәчиб олан бу мәсәләләри һәјәтә кеңирләмәсинә хидмәт етмәк мәғсәди илә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә (бу илин икинчи бураһылышында) «Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинә диггәти артырағ» адлы редаксия мәғаләси чап олунмушдур. Мәғаләдә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини истәнилән кејфијјәтдә инкишаф етдирмәјә манечилик төрәдән бә'зи чәһәтләр кәстәрилир вә бу мәсәләни јахшылашдырмағ үчүн бир сыра әсәсли тәклифләр, тутарлы мулаһизәләр ирәли сүрүлүр. Заманын тәләбләри нәзәрә алынарағ һәмни мәғаләдә тамамилә доғру оларағ дејилир:

«Кәлин бу вахта гәдәр грамматика тә'лиминдә өзүнә јер тутмуш елү, чансыз схоластикадан бирдәфәлик әл чәкәк, мәктәбләримизә жүксәк нитг мәдәнијјәти кәтирәк, нитгимизин тәкмилләшмәсинә диггәти артырағ, шакирдләримизә һәм грамматиканы, һәм дә үслубијјаты өјрәдәк. Елә едәк ки, минләрлә шакирдимиз инаша јазмағ истәдикдә, ону шаблон (басмағалыб) шәкилдә дејил, рәнкарәнк вә зәнкин нитг вәситәләри илә ифадә едә билсин».

Нитгин рәнкарәнклијиндә, онун образлылығында дилин фразеолокијасы хүсуси рол ойнайыр. Фразеолокијаја даһил олан һәр бир ваһид зәнкин үслуби имканлара маликдир. Булар дилин зәнкин бәдн-образлы фондуну тәшкил едир. Лакин чох тәәсүфлә гејд етмәлијик ки, јухарыда ады чәкилән мәғаләдә дејилдији кими: «...нитгимизи зәнкинләшдирән, ону

образлы və ifadəli едэн зәнкин фразеолокијамыла вә онун ејронимләсінә мәктәбләримиздә латыми әләмийјәт әерилмир; бурада идиоматик ифадәләр, аталар сөзү вә мәсәлләр, бөјүк јаначы, алим вә ичтимаи хадимләрин әсәрләриндә вә ја интијадлариндә ишләдәлмиш афоризмләр дә аз өјрәшилмир». Бу сәһәни ејронимләсәи шакирдләрин итгини ишкәшәф етдирмәк дә аз рола малик дејилдир. Буна көрә дә дәрәдә шакирдләрә фразеоложи ваһидләрин үслуби чәһәтләри, мә'на хүсусийјәтләри вә с. дәир дил вә әдәбијат мүәллимләринин јери кәлдикчә мә'лумат вермәләри мәсләһәтдир.

Мүәллимләрә көмәк мәгәсәди илә бу мәғаләдә мүәсир Азәрбајчан әдәби дили фразеоложи ваһидләринин мә'на һөвләриндән һыса бәһе олуначагдыр¹.

Мүәсир Азәрбајчан дилиндәки фразеоложи ваһидләрин әсасән, ашағыдакы мә'на һөвләри вардыр²:

- I. Чохмә'налы фразеоложи ваһидләр.
 - II. Синоним фразеоложи ваһидләр.
 - III. Антоним фразеоложи ваһидләр.
- Бунылары ајры-ајры нәзәрдән кечирәк.

I. Чохмә'налы фразеоложи ваһидләр

Дилин лүгәт тәркибиндә чоһмә'налылыг аичаг лексикаја дејил, һәм дә фразеолокијаја аид олур. Белә ки, бу вә ја башга бир сөз өз әсас мә'насыдан алава бир нечә мә'налары ифадә едә билдирә киши, бә'зи фразеоложи ваһидләр дә бир дејил, бир нечә мә'нада ишләнидә билир. Буна әсасән дә дилдә аичаг бир анлајышы ифадә едән фраземләрә³ төкмә'налы (моносемантик), бир нечә мә'наны билдирән фраземләрә исе чоһмә'налы (полисемантик) фразеоложи ваһид дејилир.

¹ Азәрбајчан диалектик әдәбијатында фразеоложи ваһидләрин мә'на һөвләринә дәир профессор С. Чәфәрәовун «Мүәсир Азәрбајчан дилини лексикасы» (1958) китабында, Н. Бајрамовун «Сабит сөз бирләшмәләри» (Мүәсир Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри, Баки, 1961) мәғаләсиндә, С. Муртузајевин «М. Ф. Әхундовун комедијаларынын фразеолокијасы» (1958) китабында, А. Гурбановун «С. Вургунун «Вагиф» пјесини фразеоложи тәркиби» (АШИ ин әсәрләри, XIX, 1961) вә «С. Вургунун «Вагиф» пјесиндәки сөзләрин мә'на һөвләри вә оныларын үслуби хүсусийјәтләри» (АШИ ин әсәрләри, XX, 1963) мәғаләләриндә мә'лумат вардыр. Бу мәғалә һазырлаваркән һәмин материаллар нәзәрдән кечирилмиш вә бунылардан башга мүвафиғ рус диалектик әдәбијатына да мүрачигәт олунмушдур.

² Умумийјәтлә фразеоложи ваһидләрдә омонимлик дә һисә олунур. Ләкин буна чиди тодигат лазымдыр.

³ Бурада фразем фразеоложи ваһид термининин синоним киши ишләнир.

Мүәсир Азәрбајчан дилиндәки фразеоложи ваһидләрин мүәјјән групу чоһмә'налылыгә маликдир. Буна көрә дә ејни фразеоложи ваһидни мүхтәлиф мә'наларда ишләндијинә тез-тез тәсәдүф олунур. Мәсәлән, «әл вурмағ» фразеоложи ваһидинә нәзәр јетирәк. Бу ваһид мүәсир Азәрбајчан дилиндә әсасән ики мә'нада ишләнилир. Нәмин мә'налар ашағыдакылардыр:

1. Тохунмағ, гурдаламағ, тәриятмәк мә'насында; мәсәлән:

Бағда көрүнәр аз-аз
Сүрүңә-сүрүңә кәзәр.
Охшајыр бир јумаға.
Горхурам әл вурмаға.

(Тапмача)

2. Әл чалмағ, чәник вурмағ мә'насында; мәсәлән:

Өтүр Гарабағын зил ишкәстәси,
Һејрәт ичиндәдир ачығ ағызлар,
Әл вуруб ојајан, чалыб чагыран...

(С. Вургун)

Фразеоложи ваһидләрдә чоһмә'налылыг бир нечә јолла әмәлә кәлир. Бунылардан өзүнү ән габарығ көстәрәни ашағыдакылардыр:

1. Фразеоложи ваһидни тәркибинә тәшкил едән сөзләрин бирини вә ја бир нечәсини чоһмә'налылыгә әсасында бу вә ја башга фразеоложи ваһид чоһмә'налылыгә кечир; мәсәлән, «баш чәкмәк» фразеоложи ваһидни көтүрәк. Бу ифадә мәти ичәриндә, әсасән, ики мүхтәлиф мә'наны билдирир. Бунылардан бири башы мүәјјән дәсмал вә ја шалла бағламағ мә'насыдыр. Мәсәлән:

Ғызым, Солмаз: — деди, иңјә кәнарда дурмусан? Кәлиб башымы чәксәнә. (Б. Бајрамов)

Көрүндүјү киши, бу бирләшмәдә чоһмә'налылыг башлыгә оларағ «чәкмәк» фе'лини мә'насы илә бағлыдыр. Чүнки үмумийјәтлә «чәкмәк» фе'лини өзү дилдә чоһмә'налыдыр.

2. Фразеоложи ваһидни өз мә'насы мәчәзи ишләниликдә чоһмә'налылыг јараныр. Буну башга шәкилдә демиш олсағ, сөз мәчәзи ишләниб фразеоложи ваһид әмәлә кәтирир вә сонра бу ваһидни өзү дә мәчәзиләшир, бунун да әсасында фразеоложи ваһидни чоһмә'налылыгә мејдана чыхыр. Белә бир һалы «баш чәкмәк» фразеоложи ваһидиндә дә ајдын көрмәк олур. Белә ки, бу фразем мәти дахилиндә јухарыдакы мә'на илә јанашы һәм дә јохламағ, һал вә вәзијјәтини билмәк мә'насыны да билдирир. Мәсәлән:

Бәлкә онун да оглу чәһһәдә гәһрәмандыр,
Онун да мәним кими үрәји вар, инсандыр,
Хәстәдир, бахан јохдур, бәлкә дә почталјона,
Евини биләјдим мән бир баш чәкәрдим она.
(С. Рүстәм)

Јахун:
Халтын гәһрәмән оглу Елмар, таравлыг дунјадан, азтын
дүшмәнләр елиндән, о тилсимли чөлдәрдән ашараг өз севки-
лиси дунја көзәлине баш чәкмәк үчүн кәлмиши. (А. Шайг),
Мисаллардан ајдын олдугу кими, бурада «баш чәкмәк» фразеоложи ваһидиндә олан һәр ики сөз мәғазиләшмишидир.
Буна көрә дә бүгәүлүкдә ифадә башга мәнанын әкс олунма-
сына хидмәт едир.

Фразеоложи ваһидләр өз чохмәналылығы илә јанашы ба-
дди әдәбијјатда мүхтәлиф мәна чаларлығы јаратмаға да-
имкан верир, һаггында данышыдымыз «баш чәкмәк» фразеоложи ваһиди јухарыдакы мәналардан олава һәм дә бәзә сөзлә бирликдә чох зәриф мәна чаларлығы јаратмаг үчүн дә ишләдиляр. Мәсәлән:

Хәјалым дөнәрәк тәрлана
Јенә дә баш чәкир Гызыл Мејдана.
(С. Вургун)

Бу мисалда «баш чәкмәк» бирләшмәси илә «сејр етмәк» мәнасы ифадә едилмишидир! Тәхминән фразеоложи ваһидин, бу формада вә буна охшар чохмәналылығы хүсуси һалдыр. Башга шәкилдә десәк, шаирин фәрди үслубуна аиддир. Буна көрә дә фразеоложи ваһидин чохмәналылығы мүәјјәнләшдириләркән шаир вә јазычынын үслубуна мәхсус олан вәзијјәти үмуми һалла гарышдырмамаг лазымдыр.

II. Синоним фразеоложи ваһидләр

Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу вә ја балага апләјишы билдирмәк үчүн бәзән анчаг бир дејил, бир нечә фразеоложи ваһиддән дә истифадә едилир. Белә фразеоложи ваһидләрдә һәм мәна, һәм дә үслуби чәһәтдән јахынлыг олур. Мәсәлән,

Гулаг вер сөзүмә, елләр, обалар!
Мәрһәмәт, илтифат үрәкдән кечәр.
Нә бөјүк һикмәтлә демиш бабалар:
«Һәр шеј өз сујуну үрәкдән ичәр».

¹ Ејни заманда бурада «хәјалым баш чәкир» јени фразеоложи ваһиди јарадылмышдыр.

Гулаг ас, нә дејир, көр, гәривәләр,
Гулаг ас бир даһа көнлүм мүлкүна,
Үрәксиз јаранаи һансы бир әсәр
Јадикар галмыщдыр сабаһкы күнә?

(С. Вургун, «Үрәк»)

Бу мисаллардакы «гулаг ас» вә «гулаг вер» фразеоложи ваһидләринин икинчи компоненти башга-башга сөзләр олмасына бахмајараг һәр ики ифадә ејни мәнаны билдирир. Синоним фразеоложи ваһидләр мәна вә үслубча бир-биринин тамамилә ејинин тәшкил етмир. Бурада мүәјјән фәртли чәһәтләр вардыр. Бүтүн буналарә әсасән синоним фразеоложи ваһид һаггында тәхминән ашагыдакы тәрифи сөјләмәк олур.

Диялә мәна вә үслубча бир-биринә ујгун кәлән, ләкин мәна чаларлығы вә үслуби рәнкарәнклијинә көрә фәргләнән фразеоложи ваһидләрә синоним фразеоложи ваһид дејилер. Мәсәлән:

Ад алмаг — ад чыхармаг.
Көз дәјмәк — көзә кәлмәк.
Баш әјмәк — бојун әјмәк.
Кара кәлән — ишә јарајан.
Ујгун кәлмәк — мүвафиг олмаг.
Дилчини алмаг — јорғунлуғуну алмаг.
Сөз салмаг — сөһбәт ачмаг.
Сөзүнүн үстүндә дурмаг — сөзүнүн саһибни олмаг.
Башынын үстүнү кәсмәк — башынын үстүнү алмаг
вә с.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә бу чүр фразеоложи синонимләрин мигдары чохдур. Бу исә дилимизин зәнкин фразеоложи тәркибә малик олдуғуну көстәрир.

Синонимлик фразеоложи ифадәләрдә (аталар сөзү вә мәсәлләрдә) дә вардыр. Мәсәлән:

Әлдән галан әлли ил галар.
Галан ишә гар јағар вә с.

(«Һикмәтли сөзләр», 1961)

Бу мисалларын һәр икисиндә демәк олар ки, бир-биринә чох јахын вә ујгун мәна вә мәзмун ифадә олунмушдыр. Буна көрә дә буналар данышыгда әксәрән бир-бирини әвәз едә билер.

Азәрбајчан дилинин фразеоложијасы синонимик чәркәнин мигдарына көрә дә зәнкиндир. Белә ки, дилимиздә анчаг ики фразеоложи ваһидли дејил, даһа чох фразеоложи ваһидли синонимик чәркәләр вардыр. Мәсәлән:

Ајаг гојмаг — гэдэм гојмаг — ајаг басмаг.

Јахуд:

Фикир етмэк — фикрә кетмэк — фикрә далмаг — фикрә гарг олмаг — фикрә чуммаг вә с.

Азәрбајчан дилинин фразеолокијасында синонимлик алмаг әдәби дил фразеоложи ваһидләри арасында дејил, һәм дә данышыг дили фразеоложи ваһидләри илә әдәби дилин фразеоложи ваһидләри арасында да мөвчуддур. Буна көрә дә бәзәи синонимик чәркәјә дахил олан фразеоложи ваһидләрин бир гисми әдәби дилә, диқәр гисми исә халг-данышыг дилина мөхсус олур. Мәсәлән:

Баш сахламаг — баш доландырмаг — баш фырламаг — баш кирләмэк.

Бу синонимик чәркәнин сон ики фразеоложи ваһиди даһа чох халг-данышыг дилинә аид ваһидләрдир.

Фразеоложи синонимләрин типләри

Синоним фразеоложи ваһидләрин ики тип и вардыр¹: а) таркибиндә синоним сөз олан фразеоложи синонимләр; б) гурулушуна көрә синоним олан фразеоложи синонимләр.

Таркибиндә синоним сөз олан фразеоложи синонимләрә ашағыдакылары кәстәрмәк олар; мәсәлән:

Көнүл алмаг — үрәк алмаг.

Гәлбә дәјмәк — көнүлә дәјмәк.

Баш сындырмаг — баш гырмаг вә с.

Көрүндүјү кими бу фразеоложи ваһидләрин синонимлији көнүл—үрәк—гәлб вә сындырмаг—гырмаг синоним сөзләриниң васитәсилә әмәлә кәлмишдир.

Гурулушуна көрә синоним олан фразеоложи синонимләрдә синонимлик бу вә ја башга синоним сөзүи иштиракы олман јараныр. Бу тип синонимләр бәзи дилчиләрин әсәрләриндә гурулуш синоним адланыр. Фразеоложи ваһидин бир, јахуд бир нечә сөзүнү дәјишмәклә әмәлә кәлән синонимләрә гурулуш синоним дејилир. Мәсәлән:

Сөзүнә бахмаг — сөзүнү тутмаг.

Нәзәрдә тутмаг — нәзәрдә сахламаг.

Көз гојмаг — нәзәр јетирмәк вә с.

¹ Истифада даирәсиндән асылы олараг јарадылан синонимләр бу типләрә бәрабәр һүгүгүлү дејилдир. Буна көрә дә мәтн дахилиндә јаранан, јәни контекст фразеоложи синонимләри бу типләрә јанашы вермәк дүзкүр олмас.

Бу мисалларын биринчисиндә бахмаг сөзүнүн тутмаг, икинчисиндә тутмаг сөзүнүн сахламаг, үчүнчүсүндә көз сөзүнүн нәзәр, гојмаг сөзүнүн исә јетирмәк сөзү илә дәјишдирилмәси әсасында синонимлик әмәлә кәлмишдир.

Фразеоложи синонимләрин бу тип и биринчијә нисбәтән һәм мөһсулдар, һәм дә рәнкарәнқдир. Бу рәнкарәнқлијә әсасән онлары нитг һиссәләринә көрә дә группашдырмаг олар. Мәсәлән: фе'ли компонентли фразеоложи синонимләр, исми компонентли фразеоложи синонимләр вә с.

Фразеоложи синонимләрин лексик синонимләрә әлагәси. Мүасир Азәрбајчан дилиндә синонимлика о дәрәчәдә зәнқиндир ки, бу һадисә дилин бүтүн саһәләриндә мүшаһидә олунур. Ејни заманда синонимлик чәһәтдән дилин ајры-ајры бәһсләри арасында мөһкәм әлагә вардыр. Белә бир әлагә лексика илә фразеолокија арасында даһа ајдын вә мөһкәмдир. Јухарыдакы мисаллардан ајдын олдуғу кими, бәзи һалларда лексик синонимләр фразеоложи синонимләрин јаранмасына көмәк едир. Һәмчинин дилдә мүәјјән мигдар фразеоложи синоним лексик синонимин гаршылығы кими ишләнилир ки, бу да синонимик чәркәни даһа да артырыр.

Дилин лексик вә фразеоложи системинин чох јахынлығы әсасында да әмәлә кәлмиш бир сыра синонимләр вардыр. Белә синонимләри тәшқил едән ваһидләрин бири лексикаја, диқәри исә фразеолокијаја аид олур. Мәсәлән:

Алакөз, сарышын көрпәчә бир гыз

Дөрд дивар ичиндә ағлајыр јалғыз.

Көзүнү сыхдыгча о көзәл пәри

Көјләри андырыр ала көзләри.

(С. Вурғун)

Бурадакы «ағламаг» сөзү лексикаја, «көзүнү сыхмаг» исә фразеолокијаја аиддир. Һәр икиси синонимлик тәшқил едир. Дилдәки бу чүр синонимләр лексик-фразеоложи синонимләрдир.

Дилимиздәки лексик-фразеоложи синонимләр онлары тәшқил едән синонимик чәркәјә көрә чох мүрәккәбдир. Бурада бир сөз бир ифадә, јахуд бир сөз бир нечә ифадә, јахуд да бир нечә сөз вә бир нечә ифадә вә с. формада синоним чәркәләр вардыр.

Фразеоложи синонимләрин лексик синонимләрдән фәрги. Синонимләр дили көзәлләшдиран, она бәзәк верән бир васитәдир. Елә буна әсасән дә зәнқин дилин чох рәнкарәнқ синоним-

лэри олур. Дилдэки синонимлэр группашдырылып бир-бирини мугажиса едилдикдэ фразеоложи синонимларин лексик синонимлэрлэ хэм охшар, хэм дэ фэргли олан чэһэтлэри мугажиса дана чыкыр. Лексик синонимлэр кими фразеоложи синонимлэр дэ нитгдэ тэкрарлара јол вермэмэјэ, фикрии ән ичмәликлэрини ифада етмәјэ вә с. хидмәт едир. Бу охшар чэһэтлэри илэ јанашы фразеоложи синонимларин ашагылакы фэргли хусусијјәтлэри вардыр.

Б и р и ч и. Фразеоложи синонимлэр бу вә ја башга мәнане бүтөв бирлэшмә илэ, лакин лексик синонимлэр бир сөздә ифада едир. Мәсәлән:

Лексик синонимлэрә мисал:

Дүңја — аләм — каниат — чаһан...

Фразеоложи синонимлэрә мисал:

Нәзәрдән салмаг — көздән салмаг вә с.

И к и и ч и. Дилдэ лексик синонимлэрә нисбәтән фразеоложи синонимлэрдә бәрабәр мәналылык даһа чохдур. Лексик синонимлэрдә олан там бәрабәрмәналы синонимлэр кетдикчә азалыр. Белә сөзлэр бир-бирини сыхышдырыр, булардан бири фаал истифададан чыкып дилин пассив фондуна кечир, јаһи архаикләшир. Лакин бәрабәр мәналы фразеоложи синонимлэр дилдә кет-кедә чохалыр, булар дилин чох мәһсулар групуна чеврилер, дили даһа да зәккилләшидирир.

Ү ч ү и ч ү. Лексик синонимлэрә нисбәтән фразеоложи синонимлэр даһа образлыдыр. Бунун да әсас сәбәби ондан ибарәтдир ки, фразеоложи синонимлэри тәшкил едән ваһидлэрин тәркибиндәки сөзлэрдә мәчазилик олур. Мәлум олдугу үзрә, сөзүн мәчазе мәнада ишләнилмәси исә јүксәк вә көзәл образлылык јарадыр.

III. Антоним фразеоложи ваһидлэр

Мүасир Азәрбајчан дилиндә мәнача бир-биринә әкс олан фразеоложи ваһидлэр дә аз дејилдир. Мәсәлән:

Әл тутмаг — әл кәсмәк.

Сөз алмаг — сөз вермәк.

Хошбәхт олмаг — бәдбәхт олмаг.

Хошу кәлмәк — ачығы кәлмәк вә с.

Антоним фразеоложи ваһидлэр чүмлэдә гаршылашдырыларак ишләнилдикдә мәна чох ајдын вә бәдин ифада олуур. Мәсәлән:

Вагиф — Өмүр вәфасыздыр, бизи тәрк едир.

Һәр ағ күн, гара күн өмүрдән кедир. (С. Вургун)

Ј. КӘРИМОВ.
педагожи елмәрә наһизәди.

I СИНИФДӘ ИЛК ГРАММАТИК АНЛАЈЫШЛАРЫН ВЕРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

I синифдә Азәрбајчан дили тәдрисини гаршысында дуран мүнүм вәзифә шакирдлэрин нитгәни иккишаф етдирмәк вә онлара савадли јазы вардиши ашыламагдан ибарәтдир.

Һазырда I синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијини олмамасы мүүәллимлэримизин бу саһәдәки ишини хејди чәтинләшидирир. Бәзи мүүәллимлэр һәмин фәни үзрә програм материалыны дүзкүн планлашдырмагда, шакирдлэрин гүввәсинә мугафиг чалышмалар тәртиб етмәкдә, ону методик чәһәтдән дүзкүн баша салмагда, һәмчинин евә тапшырыг вермәкдә чәтишлик чәкирләр. Бунун нәтичәсидир ки, бәзи мүүәллимлэр Азәрбајчан дилинә верилән вахтдан сәмәрәли истифада етмир, һәмин саатлары ја һесаб фәнинә, ја да гираәтә сарф едирләр.

I синифдә дил мәшгәлэлэрини әсасында сөз вә сәдә чүмлэлэрин тәһлил, шакирдлэрин өзлэриндән мисал тапмалары, әшја вә сөзлэри группашдырмалары, онларын үзэриндә мугаһидә апармалары, нәтичә чыхармалары вә с. дурур. Ил бөјү ушагларла чүмлә гурмаг, ону кенишләндирмәк, тәһлил етмәк, чүмлэдә кимин, нәјин һаггында вә нә данишылдыгыны мугајјән етмәк үзэриндә мәшг апарылмалыдыр. Бу процесдә ушагларын лүгәти кенишләнир, дәгигләшир вә нитги иккишаф едир.

Савад тәһлими дөврүндә шакирд сәс тәһлил-тәркиб үсулуна әсасән нитги чүмлэлэрә, чүмләни сөзлэрә, сөзү һечалара вә сәслэрә ајырмагы, һәмчинин сәслэри вә һечалары сөздә, сөзлэри исә чүмлэдә бирләшидирмәји өјрәнир. Бу процесдә онлар чүмлә, чүмләнин бөјүк һәрфлә башланмасы, сонунда нөгтә гојулмасы, сөз, һеча, сәс, саитлэр вә самитлэр вә с. илэ дә практик сурәтдә таныш олурлар.

Бу дөврдә шакирдлэр гираәтлә јанашы охудуглары мәтнин үзүнү көчүрмәк кими бачарыга да јијәләнмәлидирир. Илк заманлар шакирдлэрә, һәлә һечаларла охудуглары дөврдә, һәрфлэрлә дејил, һечаларла да көчүрмәји өјрәтмәк ләзимдыр. Гираәт техникасынын јахшылашмасы илэ әлағәдар олараг тәдричән шакирдлэр бүтөв сөзлэрлә, нәһајәт, чүмлэлэрлә кө-

чүрмәји өҗрәймәлидирләр. Соңралар мүүллимин һечаларла диктасинә әсасән јазмағы вә јаздыгларыны јохламағы бачар мааыдырлар. Бүтүн бу процесда шакирдләр чүмлә, сөз, онун сәс вә һәрф тәркиби үзрә мәшг едирләр.

Бакы шәһәриндәки 31 нөмрәли мәктәбин мүүллимин Н. Гәсәнова сөзүн сәс-һәрф тәркибини шакирдләрнн һечә мәшһәмә дикләрннн ајдылашдырмаг мәгсәди илә әлифба тәлими доврүндә тез-тез сәсләр үзрә имла јаздырыр. О, а, о, ә, е, б, и, д, т, ч, ц, з, с, к, ј, г, ғ вә с. сәсләри бир-бир диктә едир, шакирдләр јазырлар. Сәһвә јол вермиш шакирдләр јазы тахтасына чагырылыр, сәһвә јаздыглары сәсләрнн тәләффүзү вә јазылашы үзрә мәшг апарылыр, онлардан тәркибиндә һәмнн сәсләрин олдугу сөзләр јазмаг тәләб едилир.

Бу сәһвәдә газанылмыш вәрдишләри мөһкәмләтмәк мәгсәди илә мүүллим, тәркибиндә һәмнн һәрфләрнн олдугу 10—12 сөзү кәсмә әлифба илә дүздүрүр, орфографик тәһлил апарылдыгдан соңра диктә едәрәк јаздырыр. О, илк мәшгәләрдән башлајараг, шакирдләрнн орфографик чәһәтдән чәтнплек чәкдикләри һааларын һесабыны апарыр, јазы заманы һәмнн һаллара хүсуси диғгәт верир. Бу, кәләчәкдә орфографијанын мәһһәмәтләриннн хејли асаңлашдырыр.

Илк дәрсләрдә сәс вә һәрф һаггында шакирдләрнн билкәләри тәқрар едилмәли вә мөһкәмләндирилмәлидир. Ушаглары сәсин гурулушу илә таныш етмәкдән әсас мәгсәд онлара сөзләрин дүзкүн тәләффүзүнү вә јазылышыны өҗрәтмәкдир.

Бакыдакы 172 нөмрәли мәктәбин I синиф мүүллими Алија Әмирһәмзәјева бу мөвзуну кечмәк үчүн әввәлчәдән тар вә шар шәклини тапыр. О, шәкилләри јазы тахтасындан асараг шакирдләрә мұрачиәт едир:

- Сол тәрәфдәки шәклә бахын. Биз бу шәкилдә нә көрүрүк? (тар).
- Шәклин алтындакы јазыны охујун (тар).
- Бу сөздә нечә һиссә вар? (бир).
- Тар сөзүндә нечә сәс вар? (үч).
- Тар сөзүндә һансы сәсләри ешидирсиниз? (т, а, р).
- Икинчи шәклә бахын. Бу шәкилдә нә көрүрсүнүз (шар).
- Шәклин алтындакы јазыны охујун (шар).
- Бу сөздә нечә һиссә вар? (бир).
- Шар сөзүндә нечә сәс вар (үч).
- Шар сөзүндә һансы сәсләри ешидирсиниз (ш, а, р).
- Демәли, сөзләр нәләрдән әмәлә кәлир? (сәсләрдән).
- Сәсләр јазыда нә илә ишарә едилир? (һәрфләрлә).
- Демәли, сөзләр сәсләрдән ибарәтдир.

- Сәсләр јазыда һәрфләрлә ишарә олунур.
- Соңра белә бир јазылы танышыг јеринә јетирилир. «Сөзләри јазып, Фәргли һәрфләрнн алтындан хәтт чәкин Тар—Шар, Бал—Шал, Баба—Јаба, Нәһә—Нәһә».
- Бу сөзләри һәр бириндә нечә сәс вар?
- Һәр бир сөздәки сәсләри дејин.

Мүүллим ајдын тарихиннн јазылышыны, танышыгын дәрәтәрдә јеринә јетирилмәси гајдасыны изаһ етдикдән соңра, онда олан сөзләри баш һәрфләрнннн (Т, Ш, Б, Ј, Н) јазылышыны һәтта, Б вә Ј һәрфләрнннн а һәрфи илә, а һәрфиннн р вә л һәрфи илә, ә һәрфинннн и вә в һәрфи илә битишмә гајдаларыннн изаһ едир.

Танышыгда верилмиш сөзләр бир-бир тәһлил едилдикдән (һечалара вә сәсләрә бөлүндүкдән) соңра шакирдләр јазырлар. Һәр бир сөз јазылдыгдан соңра охунур.

«Саитләр вә самитләр» мөвзусу кечиләркән әввәлчә мүүллим һансы саитләри таныдыгларыны шакирдләрдән хәбәр алыр, онларын сәһвләри варса, дүзәлдир, соңра саитләри јазылдыгы ашагыдакы чәдвәли шакирдләрә көстәрир.

<p style="text-align: center;">а ы о у с ә и ө ү</p>

Мүүллим ушаглары баша салыр ки, башга сәсләри көмәји олмадан јалпыз саитләрдән ибарәт олан һечә да дүзәлә биләр. Шакирдләр мүүллимин тахтада јаздыгы Ә-ли, А-дил, О-дун, И-са, У-шаг вә с. сөзләри сәссиз вә учадан охујур вә һәмнн сөзләри илк һечаларына диғгәт јетириләр.

Нөвбәти дәрәдә шакирдләр самитләрлә таныш олурлар. Бу дәрәдә шакирдләрә самитләри ајрылыгда һечә дүзәлтмәмәси, онларын һечәда јалпыз саит илә бирликдә ишләнмәси һаггында мә'лумат верилир вә мүхтәлиф самитләр үзәрнндә чалышмалар апарылыр.

Даһа соңралар исә сөзләри һечалара ајрылмасы үзрә тәрииләр апарыларкән шакирдләрә баша салынмалыдыр ки, **Һәр бир һечәда јалпыз бир саит ола биләр. Сөздә нә гәдәр саит варса, о гәдәр дә һечә олур.**

172 нөмрәли мәктәбин мүүллими Ч. Сәлимбәјова бу сәһвәдә мөзјјән тәчрүбәјә маликдир. О, сөзләри ардычыл олараг һечаларла охудар вә һәр бир сөздә нечә һечә олмасыны шакирдләрдән хәбәр алыр. Сөзләри һечалара ајрылмасы гајдасы тәқрар едилир. Шакирдләр өз мисаллары илә ону тәсдиг едирләр.

— Сөзү бир сәтирдән башгасына нечә кечирмәк олар? (Һечаларла).

Мүәллим дивардан белә бир чәдвәл асыр:

фәһ-лә гар-ла мәк-тәб ша-кирдләр — шакирд-ләр га-рангуш — гаран-гуш

— Чәдвәлә бахын. Орадакы сөзләрин сәтирдән-сәтрә нечә кечирилдиҗинә диггәт един.

— Биринчи сөзү охуҗаг (**фәһ-лә**).

— Биринчи һечаны де (**фәһ**).

— Икинчи һечаны де (**лә**).

— **Фәһлә** сөзү сәтрә җерләшмәдикдә бир һиссәсини башга сәтрә кечирмәк үчүн ону нечә бөлмәк лазымдыр? (**фәһ** һечасы сәтрин ахырында җазылып, **лә** һечасы исә җени сәтрә кечирилер). Мүәллим шакирдләрин чыхартдыгы нәтичәни тәсдиг едир вә дөҗигләшдирер:

— Доғрудур, ушаглар, **фәһлә** сөзүнү сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн һечалар үзрә ики һиссәҗә аҗырырыт. Сөзүн бир һиссәси җени сәтрә кечириләркән хүсуси ишарә (кичик бир хәтт) чәкилер.

— Сиз икиһечалы сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн бөлдүнүз. Инди исә үч һечадан ибарәт олан сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәҗи өҗрәнәчәҗик.

Мүәллимин кестәриши илә шакирдләр **«китаблар»** сөзүнү охуҗур, ондакы һечаларын саҗыны вә сырасыны мүәҗҗән едирләр (**ки-таб-лар**).

— Җазы заманы **«китаблар»** сөзү сәтрин ахырына җерләшмәсә, нә етмәк лазымдыр (**«китаблар»** сөзүнү һечалар үзрә ики һиссәҗә аҗырмаг лазымдыр).

— Фиқирләшин, **«китаблар»** сөзүнү ики һиссәҗә нечә бөлмәк олар? (**ки-таблар, китаб-лар**).

Мүәллим шакирдләрин чавабыны тәсдиг едир вә кичик бир дидактик вәсантдә әҗани сурәтдә баша салыр. Китаблар сөзү бир кағыз үзәриндә үч дамада җазылмышдыр:

ки-таб-лар

Мүәллим әввәлчә биринчи даманы (**ки** һечасыны) арха тәрәфә гатлаҗыб **таб-лар** һиссәсини, сонра исә әввәлдә кәлән ики даманы (**ки, таб** һечаларыны) гатлаҗыб **лар** һиссәсини ушагларә кестәрир.

Сонра бу җолла дөрдһечалы сөзләрин (**Азәрбаҗчан, мәк-таблиләр** вә с.) сәтирдән-сәтрә кечирилмәси дә аҗдынлашдырылыр.

Кет-кедә шакирдләр җени-җени биликләр алмаға башлаҗырлар. Мәсәлән: 1) бир һечадан ибарәт сөзү парчалаҗыб сәтирдән-сәтрә кечирмәк олмаз; 2) бир һәрф һеча тәшкил етсә белә ону сәтрин ахырында гоҗмаг олмаз (а-на, а-и-лә); ики сәмитин җанашы кәлдиҗи сөзләр сәтирдән-сәтрә кечириләркән гоша вә җа җанашы кәлән сәмитләрин һәрәси бир сәтирдә олмалыдыр (бағ-ча, җед-ди, сәс-сиз вә с.).

Сәтирдән-сәтрә кечирмә үзрә шакирдләрин газандыглары вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси мәҗсәди илә евә ашагыдакы тапшырыглары вермәк фәҗдалыдыр:

1) сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәк үчүн аҗырыб җазмаг; 2) сөзләрдә сәитләрин алтындан хәтт чәкмәк; 3) сәтирдән-сәтрә кечирилә билмәҗән сөзләрин алтындан хәтт чәкмәк. (Бу мәҗсәдлә дә шакирдләрә белә сөзләр вермәк олар: **мәк-таб, аила, шакирд, ә'ла, дәфтәр, ағач, шәһәр, театр, җолдаш, ушаг** вә с. Шакирдләр **аила, ә'ла, ағач, театр, ушаг** вә с. сөзләрин алтындан хәтт чәкирләр); 4) сөзләри һечаларла охумаг:

Җолдаш — җолдашым.

Палтар — палтары.

Һәсән — һәсәнин.

Раҗон — раҗона вә с.

I синифдә сөз үзәриндә ишә, бунунла әлагәдар олараг, шакирдләрин лүгәт еһтиҗатынын зәнкинләшдирилмәсинә кениш җер верилмәлидир. Мүәллим шакирдләрин дәрсликләринә, синифдәнкәнар охудуглары китабларын дилинә диггәтлә җанашмалыдыр. Шакирдләрә таныш олмаҗан сөзләрин мәнасы изаһ едилмәлидир.

I синифдә грамматик анлаҗышлар әсасән лексик-орфографик чалышмалар вәситәсилә верилмәлидир. Шакирд аҗры-аҗры сөзләрә таныш олмалы, онларын җазылышыны өҗрәнмәлидирләр. Бу исә лүгәт, хүсусилә җазылышы чәтин сөзләр үзәриндә апарылачаг ишлә сых әлагәдардыр.

Һәмин просесдә шакирдләр мүәҗҗән орфографик вәрдишләр газанырлар. Бу заман онларын нитгиндәки сәһвләрин дүзәлдилмәси үчүн имкан да җараныр.

Сонралар шакирдләрә мүхтәлиф шәкилләр тәгднм олунур вә Бу кимдир? Бу нәдир? суаллары верилер. Онлар «Бу колхозчудур», «Бу һәкимдир», «Бу трактордур», «Бу комбаҗндыр» вә с. деҗә, чаваб верирләр.

Бу мәҗсәдлә **фәһлә, гуш, адам, алма, бәнна, ағач, ев, дәрзи, парта** вә с. адлары верәрәк әввәлчә Бу кимдир? сонра Бу

пәдир? суалларына җавап олан сөzlәри язмага талаб етмәк мүмкүндүр.

На едир? суалына җавап олан сөzlәр үзрә иш апармаг үчүн шәкилләр на алтында адлары вериләр. Шакирд һәр оңр шәклә бахыр вә онун алтында **на едир?** суалына җавап олан сөzlәри языр. Мәсәлән: тәҗҗарә **учур**, Дошанан **гашыр**, Чаҗ **ахыр** вә с.

Бу мәсәддә ашагыдакы чалышманы вермәк даһа фајда лядыр.

На суалына җавап олан сөzlәри охујун. Нәмин сөzlәра **на едир?** суалына җавап олан сөз олана едиб чүмлә дүзәлдш.

На?	На едир?
Чаҗ	
Машыи	
Тәҗҗарә	
Хоруа	
Гар	

Нечәдир? суалына җавап олан сөzlәр үзрә иш да бу шәкилдә апармаг мүмкүндүр...

Нә?	Нечәдир?
Вал	
Намбыг	
Гар	
Дуа	

Дүгәт үзрә ишин орфография тә'лими илә олағоландирилмәси әрүридир. Әлифба тә'лими дәврүндән башлаҗарак җаҗылы чалышмалар диггәт мәркизиндә дурмалыдыр.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр дәре илшин соңунадек онун диктәсина әсәсән сәһисә җаза биләснләр. Бу дәврдә шакирдләр һәрф вә һечә бурахмадан, бир һәрфи башгәси илә әват етмәдән җаза вә җаздыгларына җохлаҗа билмәлидирләр. Бу мәсәддә җаздыглары сөzlәри һечәларла долағалты тәләффүз етмәји өҗрәтмәк ләзымдыр.

I синифдә чүмлә үзәриндә иш мүнүм јер тутур. Чүмлә илә практик ташышыг әлифба тә'лиминә һазырлыг дәврүндән башланыр вә бу иш бүтүн ил боју давам едир. Әлифба тә'лими дәврүндә шакирдләр кичик һекаҗәләри чүмләләрә аҗырыр, шәкил үзрә чүмләләр тәртиб едир, сүтуиларда верилмиш сөzlәри чүмлә ичәрсиндә ишләдиләр.

Дәре илшин II җарысында бу сәһәдә иш дәришләшилдирилр. Нәлә бу дәврдә дә чүмлә һаггында нәзәри мә'лумат, тәриф верилмир, ләкин һәр бир дәредә бу сәһәдә практик иш апарылар.

Шакирдләр чүмлә һаггында мүәҗҗән тәсәвүрә мәлик ол дугдан сонра онлара баша салмаг ләзымдыр ки, чүмләдә һәминә кәмин вә ја нәҗин илә һаггында даһышылдыгы вә на даһышылдыгы ифадә олунур. Онлар билмәлидиләрә ки, чүмләдә мүәҗҗән фикир ифадә олунур.

Сөз илә чүмлә арасындакы фәргәи баша салмаг үчүн онлара мүәҗҗисә етмәк ләзымдыр. Мүәллимни талаби илә шакирдләр дәре ләвазиматынын адларына сарырлар; китаб, дәфтәр, төләм, карандаш вә с. Мүәллим һәмин әшҗалары бир бир көстәрир вә бир даһа адларына сорушур. Сонра чүмлә гурурлар: «Рә'на китабы төмиз сахлаҗыр». Китаб — бир сөздүр, о аҗрама әшҗаны билдирир. Бу чүмләдә илә дәрд сөз иар. Онлар бирликдә мүәҗҗән фикир билдирир. Рә'нашын нә етмәсиндән бәһс олунур.

Чүмлә үзәриндә ишин мүхтәлиф формаларындан истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән:

1. **Шәкил вә әшҗа үзрә чүмлә гурмаг.** Мүәллим мүәҗҗән әшҗаны вә ја бир объектни тәсвир олундугу шәкли көстәрир. Шакирд «Бу ағачдыр», «Дошанан колун даһында киләләншидир» вә с. чүмлә гурур. Әшҗа вә ја шәкил үзрә һәр дәфә чүмлә гурдугдан сонра шакирдләрә ашагыдакы суалларын верилмәси әрүридир.

— На тәртиб етдин? (чүмлә).

— Чүмләдә нәҗин һаггында даһышылар? (Дошанан).

— Дошанан һаггында нә деҗиләр? (Колун даһында киләләншидир).

— Бу чүмләдә һечә сөз иар? (Дәрд) вә с.

Бир чох һалларда тәртиб олунмуш чүмләләр тахтаҗа җазылар, орфографик тәһлил апарылдыгдан сонра көчүрүлүр. Сонралар шәклә бахараг, ики-үч сөздән ибарәт чүмлә тәртиб едиб җазы тахтасына вә дәфтәрә җазмагы өҗрәтмәк мүмкүндүр. Бу мәсәддә шакирдләрә ичәрсиндә шәкил вә онун ады җаҗылыш картчканын гојулдугу конверти вермәк мәсләһәт көрүлүр. Нәр бир шакирд өз конвертиндакы шәклә анд чүмлә гурур вә һәр бир чүмләни дедикдән сонра тәркибиндакы сөzlәриш миғдарына көстәрирләр.

2. **Бөҗүк һәрфсиз вә нөгтәсиз мәтнин чүмләләрә аҗырымасы.** Шакирдләр мәтидә чүмләни, чүмләдә сөzlәри аҗырмагы өҗрәндикдән сонра онлара нөгтәсиз, бөҗүк һәрфсиз җазылмыш мәтидән чүмләни аҗырмагы өҗрәтмәк ләзымдыр. Шакирд бу чүр мәтин охудугда чүмләни харичи әләмәтнинә (нөгтә, бөҗүк һәрф) көрә деҗил, мә'насына көрә, фикрин биткилиҗинә көрә аҗырыр. Шакирд бу процесдә чүмләниң соңунда тонупу әләчәтмагы вә чүмләләр арасында фәсилә вермәји дә өҗрәтир.

3. Верилмиш сөzlәрдән чүмлә дүзәлтмәк. Мүәллим язы тахтасына сөzlәр языр:

1. Кәлди, јај, исти.
2. Агач, багда, әкдиләр, ушаглар.
3. Гарангушу, көрдүләр, ушаглар.

Чалышманын мәгсәдини изаһ етдикдән сонра мүәллим шакирдләрдән биринчи сәтирдәки сөzlәри охумагы тәләб едир:

— Сиз нә охуңуз? (Биз сөzlәр охуңуз).

— Бу сөzlәри нә етмәк лазымдыр? (Бу сөzlәрдән чүмлә гурмаг лазымдыр).

— Фикирләшин, бу чүмләдә нәжин һаггында данышылачагыдыр? (Јај һаггында).

— Јај һаггында нә демәк олар? (Јај кәлди).

— Нечә јај кәлди? (Исти јај).

— Нечә чүмлә алынды? (Исти јај кәлди).

Мүәллим һәмнин чүмләни язы тахтасына языр. Сонра икинчи вә үчүнчү чүмләнин тәртиб едилмәси үзрә иш кедир. Нәһајәт, шакирдләр чүмләни мүстәгил тәртиб едирләр.

Чүмләләр дәфтәрә көчүрүлмәздән әввәл исти, агач, гарангуш вә с. сөzlәр орфографик мөһәтдән тәһлил едилмәлидир.

Бир мүддәтдән сонра сөzlәри шәкилчисиз верәрәк чүмлә гурмагы тәләб етмәк олар. Мәсәлән: ушаг, мешә, түлкү, раст, кәл. Шакирдләр бу сөzlәрдән «Ушаглар мешәдә түлкүјә раст кәлдиләр» чүмләсини дүзәлдиб язырлар.

4. Бурахылмыш сөзү јеринә гојараг чүмләни тамамламаг. Биринчи синифдә чүмлә гурмагын бу нөвүндән истифадә етмәк чоһ фајдалыдыр. Лакин бирдән-бирә белә чалышма вермәк олмаз. Әввәлләр мүәллим чүмләни язы тахтасына јазмалы, бурахылмыш сөзүн суалыны исә нөгтәләрдән әввәл, мөтәривә ичәрисиндә вермәлидир.

Мәсәлән:

Бәнна (нә?)... тикир.

Шакирд «Бәнна ев тикир» чүмләсини языр.

Бу иши даһа мараглы тәшкил етмәк мәгсәди илә карточкалардан истифадә етмәк олар. Мүәллим үзәриндә чүмләнин бир һиссәси јазылмыш карточкалары вә нөгтәләрин әвәзинә јазылачаг сөzlәри конвертә гојур. Шакирд чүмләни охујур. Мәсәлән, Азад мәктәбә (нә етди?)... суала мүвафиг кәлән сөзү (кетди) тапыб чүмләни тамамлајыр.

Сонралар бу сөzlәри вермәмәк даһа фајдалыдыр.

5. Ким? (нә?) нә едир? суаллары үзрә чүмләнин тәртиб едилмәси вә онун нечә? нә чүр? һарада? суаллары үзрә кеңишләндирилмәси. Шакирдләр лүгәт үзрә иш заманы Бу кимдир? Бу нәдир? Нә едир? Нечәдир? суалларына чаваб тапыр-

лар ки, бу да бир нөв чүмлә үзәриндә иш һесаб олунур. Бу дөврдә мүәллим шәкил көстәрәрәк белә иш апарыр:

— Бу нәдир? (атдыр).

— Ат нә едир? (отлајыр).

— Ат һарада отлајыр? (чәмәндә отлајыр).

Сонралар язы тахтасына ат, ит, хоруз, инәк, гојун вә с. һејванларын адыны јазараг, онларын нечә сәс чыхармалары һаггында чүмлә гурмагы тәләб етмәк олар. Шакирдләр «Ат кишнәјир». «Ит һүрүр». «Хоруз баилајыр». «Инәк бөјүрүр». «Гојун мөләјир» вә с. чүмләләр гуруб язырлар.

6. Мүәллимин суалларына там чаваб вермәк. Әлифба тәлиминин сонларында шакирдләр шәкилләр үзрә суаллара там чаваб вермәји вә јазмагы бечармәлидирлар. Шакирд суала там чаваб верәрәкн мүәллимин суалында сөzlәрин дүзүлүшү шакирдин чавабында да тәкрар олунур. Беләликлә, шакирдләр тәдричән чүмләдә сөzlәрин дүзүкүн јерләшдирилмәси, мәналарына көрә бир-бири илә баглаймасы үзрә лазым илә вәрдишләр әлдә едирләр. Чаваб әввәлчә мүәллимин көмәји илә шифаһи тәртиб олунур, сонра шакирдләр мүстәгил тәртиб едәрәк язырлар. Бәзән шәкил үзрә сөһбәт заманы бир нечә суал бир мөвзу атрафында бирләшир вә нәтичәдә кичик бир һекајә алыныр.

Грамматик анлајышларын верилмәсинин рабитәли итгин ишкишафы илә бу чүр әлағәләндирилмәси чоһ фајдалыдыр. Чүнки I синифдә Азәрбајҗан дилинин тәдрисиндән әсас мәгсәд дә мөһүз шакирдләрә грамматиканы өјрәтмәк дејил, онларә дүзүкүн данышмаг вә савадлы јазмаг вәрдиши ашыламагдан ибарәтдир. Бүтүн булар мүәллимдән бөјүк сөј вә јарадычы фәәлијјәт көстәрмәји тәләб едир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ЈАНАШМА ӘЛАГӘСИ ҲАГГЫНДА

Азәрбајчан дилиндә јанашма әлагәси табелилик јолу илә дүзәлән башга синтактик әлагә үсулларындан фәргләнир. Әкәр узлашма вә идарә әлагәси мүәјјән шәкли әламәтләрин ишти-рақы илә әмәлә кәлирсә, јанашмада һеч бир шәкли әламәтә еһ-тијач олмадан бу вә ја дикәр сөзлә синтактик әлагә јараныр. Јанашма әлагәси илә әмәлә кәлән бирләшмәләрдә биринчи тәрәф өз шәклини дәјишмәдән, јә'ни һеч бир сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмәдән икинчи тәрәфә јанашыр вә әксәр һал-ларда она гоншу олур. Јанашан табе тәрәф (биринчи тәрәф) һәмишә јанашдығы табеидици тәрәфдән (икинчи тәрәфдән) әв-вал кәлир вә ону мүәјјән чәһәтдән изаһ едир. Јанашма әла-гәсиндә табеидици тәрәф сәрбәст олараг башга сөзләрлә әлагә-јә кириб дәјишә билир.

Јанашма әлагәси интонасија вә сөзләрин сырасы илә ифа-дә олунур. Сөзләр арасындақы јанашма әлагәсини ајдынлаш-дырмаг үчүн ашағыдақы мисаллары нәзәрдән кечирәк:

Гоча ашпаз анбарын гапысыны ачыб, очағын јанына га-јытды. (И. Гасымов, Н. Сејидбәјли); **Зүлејха гызыл сааты** кәс-тәрди. (С. Рәһимов); **Ики ушаг** бизим атларымызы чәкиб апар-ды. (С. Шамилов); **О, бу ил али мәктәбә** кедәчәкдир. (М. Иб-раһимов); Бригаданын радио чифазы **јахшы ишләмирди**. (И. Гасымов, Н. Сејидбәјли); **Әзиз ағыр-ағыр данышырды**. (Ә. Вәлијев); Кечәдән **хејли кечмишди**. (Мир Чәләл).

Бу чүмләләрдә **гоча сөзү ашпаз, гызыл сөзү саат, ики сөзү ушаг, бу сөзү ил, али сөзү мәктәб, јахшы сөзү ишләмирди, ағыр-ағыр сөзү данышырды, хејли сөзү нсә кечмишди** сөзүнә јанашараг она табе олмушдур. Мисаллардан ајдын олур ки, табе сөзләр һеч бир шәкли әламәт гәбул етмәдән табеидици сөзләрә јанашмышдыр. Бурада табе сөзләри табеидици сөзлә-рә суаллар вермәклә даһа асан мүәјјән етмәк олар. **Һансы аш-паз?—гоча; нечә саат?—гызыл; нечә ушаг?—ики; нечә даны-шырды?—ағыр-ағыр** вә с.

Јанашма әлагәсиндә биринчи тәрәфләр јалныз садә вә

мүрәккәб сөзләрдән ибарәт дејил, дүзәлтмә сөзләрдән дә иба-рәт ола биләр.

Нөвбәтчи гадын көмәк нстәјирмини кими дөнүб профес-сора бахды. (Ј. Әзимзадә); **Вәлидов** ара гапыны ачыб, **икин-чи отаға** кечди. (С. Рәһимов); **Рајком** катибини гәбул ота-гына **чөхлу адам** топлашмышды. (С. Рәһимов); **Дилкүша әли-ни-әлине** вуруб **бәркдән күлдү**. (Ә. Вәлијев).

Дилимиздә елә бирләшмәләр дә вардыр ки, онларда бир табеидици сөзүн бир нечә јанашан табе сөзү олур. Белә һалларда һәр бир јанашан сөз, анд олдуғу сөздән мөсафәмә нисбәтән узаг вә јахуд јахын олмасындан асылы оламајараг, мәзмунча билаваситә онунла (јанашдығы сөзлә) табелилик әлагәси сахлајыр вә ону ја ејни, ја да мүхтәлиф чәһәтдән изаһ едир. Белә сөзләр әксәрән чүмләнин һәмчине үзвләриндән ибарәт олур; мәс.:

Ата вә баланын фикри дә нәзәрләри кими **бу галын, сәли-гәли** вә **гырмызы** **китабда** чәмләнмишдир. (Мир Чәләл); **Узун, енли** вә **дүз күчәдә** гырмызы бајраглар көрүнүрдү. (Н. Мей-ди); **Арыг оглан аста-аста, кәлмә-кәлмә данышырды**. (Мир Чәләл).

Биринчи чүмләдә јанашма синтактик әлагәси илә дүзәлән бирләшмәни нәзәрдән кечирәк: **Бу галын, сәлигәли** вә **гырмы-зы китаб**. Бурада **китаб** сөзүнә дөрд сөз јанашмышдыр. **Ли-кин** бу сөзләрдән бири дикәрини **китаб** сөзүнә јанашмасына мане олмур, јә'ни буларын һәр бири һеч бир сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмәдән мәзмунча **китаб** сөзүнә јанашыб, она табе олур.

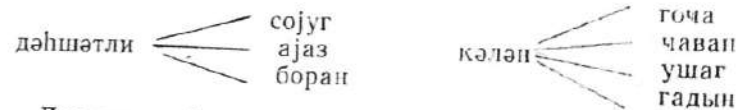
Јанашма әлагәси илә дүзәлән синтактик бирләшмәләрдә бә'зән бир нечә табеидици сөзүн бир јанашан табе сөзү олур. Бурада јанашан сөз ајры-ајрылығда һәр бир табеидици сөзә анд олараг (јахуд табе олараг), онлары изаһ едир; мәс.:

Күл рәнкли һавада тоз, думан вар.

Дәһшәтли сојуг, ајаз, боран вар. (А. Шанг).

Кәлән гоча, чаван, ушаг вә гадынлар динмәзчә бир тәрәф-дә отурдулар. (С. Шамилов).

Фикримизи схемлә ашағыдақы шәкилдә изаһ етмәк олар:

Дилимиздә јанашма әлагәси илә дүзәлән елә бирләшмә-ләр дә вардыр ки, бурада јанашан тәрәфин өзү јанашма үсу-

ду асылында турулур. Јаъни јанашан сөзүн өзүнүн таркибинде табеедици вә табе тараф олур; мәс:

Аг халатлы адам бир сөз демәдән шакафы ортду. (А. Әзимәдә). Мәрмәр сүтунуу бинанын табарындакы мејдаида оркестр илдә чаларды. (М. Ибраһимов); Мән сизн чох көзәл анлајырам. (М. Чаббаров).

Бу чүмләләрдә јанашма алагәси илә дүзәлән бирләшмәләрин (аг халатлы адам, мәрмәр сүтунуу бина, чох көзәл анлајырам) һәр бирини өзүнүн таркибиндә јанашма үсулу асаында турулап бирләшмә вардыр. аг халатлы, мәрмәр сүтунуу, чох көзәл. Бу бирләшмәләрин һәр бириндә биринчи тараф табе, икинчи тараф иса она инебәтән табеедици тарафдыр. Мәсәл јанашма алагәси илә дүзәлән башга бирләшмәләрдән фәрәли олараг, бурадакы табеедици сөзүн өзү башга сөзә јанашып она табе олдугу үчүн бирләшмә дахилинда һеч бир шәклин дәришкәлигә уграја билмир. Белә бирләшмәләрин јанашма схемини ашагыдакы шәкилдә көстәрмәк олар:

аг - халатлы → адам
мәрмәр → сүтунуу → бина
чоҳ → көзәл → анлајырам.

Мүәсир Азәрбајчан дилиндә јанашма алагәсини ашагыдакы шәкләри вардыр:

1) тә'јини јанашмасы, 2) зәрфлијин јанашмасы, 3) фе'ли бағламанын јанашмасы, 4) гөшманын (гөшуладугу сөздә бирликдә) јанашмасы.

1. Тә'јини јанашмасы. Дилимиздә тә'јини тә'јин олунан јанашарат бирләшмә әмәлә кәтирир. Бу, тә'јини әсәс синтактик вәзифәсидир. Азәрбајчан дилиндә, тә'јинилә тә'јинләән арасындакы алагә ашаг јанашма синтактик үсулу илә ифадә олунур. Тә'јиниләр мүхтәлиф итиг һиссәләри илә ифадә олунмасындан асылы олајараг, һәмшә тә'јин олунандан әввәл кәлир вә она јанашыр. Бу заман тә'јин олунан апарычы үн олур, тә'јин иса ондан асылы бир вәзијјәгә дүшүр; мәс:

Кәч мүәллим бир ан фикрә кетди. (С. Рәһимов); Сәһилмиши чийид апрел ајынын сонуна кими чүчәрмәди. (Ә. Вәлијев).

Дилимиздә бә'ән тә'јинилә тә'јин олунан арасында инабедици бә'ни сөзләр (нәфәр, топ, чүт...) вә гејри-мүәјјәлик билдирән бир сөзү дә ишләнә билмир ки, булар тә'јин олунан анд олур, мәсәлән:

Ики нәфәр кешикчи јүјүрә-јүјүрә гајанан тәһәснә чыхды. (Н. Гасымов, Н. Сејидбәјли); Күнәшин ишәлары хырманда

ишләрән үч чүт кәлип үстүнә ивритди. (С. Рәһимов). Ону тамда көзәл бир тиз таршытады.

Тә'јинилә тә'јин олунанын алагәси илә дүзәлән бирләшмәләрдә биринчи тараф һәмшә сабит талыр. Дәкин икинчи тараф һал, мәсубијјәт вә кәмијјәт шәкилчәләри сабул едәркән дәјишә билир; мәсәлән тәрмыгы бајраг, тәрмыгы бајрагын, тәрмыгы бајрага, тәрмыгы бајрагы, тәрмыгы бајрагды, тәрмыгы бајрагдан, тәрмыгы бајратлар.

2. Зәрфлијин јанашмасы. Азәрбајчан дилиндә тәрли һәрәкәт, заман, кәмијјәт вә бә'ни јер зәрфликләри фе'ли хәбәр вә фе'ләдән дүзәләмиш мүхтәлиф сөзләрә (фе'ли сифәт, фе'ли исим, мәсәләр вә фе'ли бағламаларә) јанашыр.

Зәрфликлә онун јанашдыгы сөз арасындакы алагә дә һеч бир морфоложи әләмәтин иштиракы олмадан јарашыр.

Чүмләдә јанашан тә'јиниләрә инебәтән јанашан зәрфликләрин јери мүстәғил олур. Она кәрә бу заман јанашманын формал нормалары, ја'ни јанашан сөзүн јанашдыгы сөзә јахын гөшшә олмасы һаллары позулур. Бир-биринә мә'нача бағлы олан сөзләрин бири дикәриндән ајры дүшүр. Белә һалларда зәрфликлә онун јанашдыгы сөз арасында мә'на бағланлыгы позулмур. Бунулла бәрәбәр, гејд етмәк ләзиздыр ки, бә'ни зәрфликләр ашаг јанашдыгы сөзүн јанашда кәлир. Јанашан зәрфликләрин чүмләдә тутдугу јер биләвәснә онларын мә'нача ивәләри илә бағлы олдугу үчүн булары ајры-ајрылыкта иләрдән кечирәк.

1) Јанашан тәрли һәрәкәт зәрфликләрини јанашдыгы сөзләрдә һәмсәриһәд олуп-олмамасына кәрә ики јерә ајырмаг олар:

а) Чүмләдә јеринә кәрә бә'ән тә'јин, бә'ән дә тәрли һәрәкәт зәрфлији һесап едилән сөзләр, һал-һәрәкәтин тәрлиң билдирәрсә, онда онлар һал-һәрәкәт билдирән сөзләрә јанашма алагәси сахлајыр вә јанашдыгы сөзә мүтләг гөшшә олур, мәсәлән:

Ата-аналарын чоҳу сәһијјә тәдбирләрини хејрини вә вәчбиллијини јахшы дүшүнмүшдүләр. (Мир Чәләл); О, бәрк јөрүмүшдү. (М. Сүләјманов); Күлдәстә мүтәһәсиб бәдәнини дүзәлдәрәк башыны даһа да дик тутду. (М. Ибраһимов).

Белә сөзләрин (јахшы, бәрк, дик) тәрли-һәрәкәт зәрфлији, јахуд тә'јин олмасы онларын чүмләдә һәмсә сөзә јанашмасы илә мүәјјәи едилир.

б) Јанашан тәрли һәрәкәт зәрфликләриндән бир есимини чүмләдә јери инебәтән сәрбәст олур. Јә'ни белә тәрли-һәрәкәт зәрфликләри алагәдар олдугу сөзләрә гөшшә ола билдији кими, онлардан узагдә дә дура билир; мәсәлән:

Электрик лампасы бирдэн жанды. (М. Сүлейманов): Бирдэн кәнд күчасиндә ат ајагларынын таппылтысы ешидилди. (Ә. Мәмәдханлы); Биз мешәнин ичинә јајылыб јаваш-јаваш ирәлиләјирдик (А. Шайт); Әтрафы јаваш-јаваш думан бүрү-јурду. (И. Гасымов, Н. Сејидбәјли).

2) Кәмијјат зәрфлији һәмншә јанашдығы сөзүн јанында ишләнир; мәсәлә:

О, достунун хәтрини чох истајирди. (Н. Мейди); Мај бајрамына аз галмышды. (Ј. Әзимзадә); Шәмсијјә узун данышды. (М. Ибраһимов); Биз бајыра чыханда күн хејан галмышды. (И. Шыхлы). Петров зирзәмидән биринчи чыхды. (С. Раһман).

3) Дилимиздә јалныз зәрфлә ифадә олунан јер зәрфликләри иш, һал вә һәрәкәт билдирән сөзләрә јанашыр вә адәтән јанашдығы сөзүн јанында ишләнир; мәсәлә:

Таһир јухары бахды (Н. Мейди); Көјчәк ирәли кәлди (Ә. Вәлијев); Ев сәһибни гызы ичәри апарды. (И. Гасымов, Н. Сејидбәјли); Күлшән кери дөндү (Ә. Вәлијев).

Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, белә зәрфләр јалныз һеч бир һал шәкилчиси гәбул етмәдикдә, анд олдуғлары сөзләрә јанашма әлагәси сахлајыр. Булар мүхтәлиф һалларда оларкан, онларын башга сөзләрә мүнасибәти идарә әлагәси үсулу илә гурулу; мәсәлә:

Ичәријә чаван бир гадын даһил олду. (С. Раһимов); Солмаз ичәридән чыхыб тахта пилләкәнлә ашағы һәјәтә дүшду. (С. Раһимов).

4) Чүмләдә заман зәрфликләринин бир гисми адәтән јанашма әлагәси илә бағландығы сөзүн јанында ишләнир; мәсәлә:

Диларә дәрслән тез кәлмишди (М. Ибраһимов); Сүрүчү јеничә кәлмишди. (Н. Мейди); Телли Бајрамы чохдан таныјырды. (Ә. Вәлијев).

Јанашан заман зәрфликләринин бир гисминин чүмләдә јери сәрбәст олур. Онлар адәтән чүмләнин әввәлиндә ишләнә билдији кими, башга јериндә дә кәлә билир; мәс.:

Иди трамвај даһа енли бир күчә илә кедирди. (Н. Мейди); Ахшам о, ешитдикләрини Фиридуна нәгл етди. (М. Ибраһимов); Гәзәнфәр сәһәр баш кеологу јанына чағырыб ону илә сәһбәт етмишди. (М. Сүлейманов).

Һал шәкилчиси гәбул едән заман зәрфлији анд олдуғу сөзлә идарә әлагәси илә бағланыр; мәс.:

О, сәһәрдән кедән иди (Н. Мейди); Јалан јазсам мән кәрәк сабаһдан баш көтүрүб бу кәндән гачам (Н. Мейди).

Азәрбајчан дилиндә фе'ли хәбәр вә фе'л хүсусијјәти да-

шыјан сөзләрини ики вә даһа артыг јанашан зәрфликләри дә ола билир; мәсәлә:

О, чубуғлары чәнкәләди, чәлд ирәли јериди (Мир Чәләл); Мирзә Рза чәлд ичәри кирди (Мир Чәләл); О, бирбаш ашағы енди (И. Шыхлы); Малик бу күн чох ишләди (С. Раһман).

3. Фе'ли бағламанын јанашмасы. Азәрбајчан дилиндә фе'ли бағламалар да анд олдуғлары сөзләрә јанашма әлагәси үсулу илә бағланыр; мәсәлә:

Гара Кәрәм оғлу күлүб сусду. (М. Ибраһимов); Онлар дәрзәкәләр арасындан кечәрәк иш отағына кетдиләр.

4. Гошманын јанашмасы. Дилимиздә гошмалар өзләриндән әввәл кәлә сөзләрә идарә әлагәси үсулу илә бағланмасына бахмајараг, гошулдуғлары сөзләрә бирликдә хәбәрләрә, һабелә фе'лдән дүзәләрәк мүхтәлиф формаларла ифадә олунмуш чүмлә үзвәринә јанашыр; мәсәлә:

Дәрәләрин, сылдырым гајаларын үстүндән ашан трөсләр Дашкәсәнә гәдәр узаныр. (И. Шыхлы); Бу јоллар Гошгар чажынын ахдығы дәрә илә дағлара галхыр. (И. Шыхлы).

Б. А. ӘБМƏДОВ,
педагогика өлмэллери намында.

МҮӨЛЛИМ ЈАРАДЫЧЫ ӨЛМАЛЫДЫР

Лицейтек шилајети мектеплеринде чалышкан мүөллимлерин багатында тэчрүбеси, багылы оларат, Совет Интифатынын һар јеринде кешини музакирәја сөбөб өлмушдур. Бууну башлама сөбөби одур ки, һамини тэчрүбә Совет Интифатынын Програмында халы маарифи гаршысында тојулушун шифаларини јерини јетиримәси үчүн кешини наказылар јаратмышдыр.

Лицейтек мүөллимлеринин багатында иш тэчрүбелеринин маһијјати ондан ибарәтдир ки, ошлар индијә гэдәр мөһүд олан әһәтәни дәрә тешиндән әл чакмини, кешилмини дәрелерин тэкрарына јени билијини верилмәси илә әлағәләндирмини, шакирдлерини мүстәғил ишлеринин тәшкил илә әлшини фәдәләт дәрәсини артырдымасына максимум дәрәдәдә үстүлүк верилди. Бууну нәтижәсинде исе ошлар 45 дәрәдән даһа сәмәрәли истифада етмәјә, шакирдләрә өлмини әһәсләрини дәрәдән мәннәмәтмәјә, ики илә бир синифдә галманын гаршысында алмага ишлә өлмушлар.

Республикамызын мектеплеринде чалышкан бәш дил әдәбијјат мүөллимлеринин ишинде дә бир чох јени илә марағлы үсүллар вардыр ки, һамини мәғаләдә биз ошлардан бәше едәлиш.

Минкәчевир шәһәриндәки сәккизиллик мектебин мүөллими А. Гаһәјев, Чобрајылда М. Гөрки адына онбириллик мектебин мүөллими Г. Бајрамов, Инцилидә дил илә әдәбијјат мүөллими К. Кәримов, Зағатала рајонундакы Даначи канда мектебинин мүөллими Ә. Сүләјманов, Бақыдакы 176 нөмрәли мектебин мүөллими Б. Агајева, Фүзули рајонунда чалышкан мүөллимләрдән Н. Әсədов, Ә. Гаһәјев, М. Мөһидијев, А. Гаһәјев илә башгалары мектеб һагындакы Гаһәјев тәләбелерини мувафәқијјәтлә јеринә јетирер, тәлимдә шакирдлерини фәдәләт илә мүстәғилләјинә хусуси диггәт едир, јени-јени иш үсүллары ахтарырлар. Бу мүөллимләр бир тәрәфдән, педагогик илә методик әдәбијјаты диггәтлә изләјир, орадакы јени чәһәтләри дәриндән өјрәнир илә өз ишлеринә тәтбиғ едирләр, диккәр тәрәфдән дә өзләри орижинал үсүллар мүјәссәсләндирер, тәлимни даһа кејфијјәтли өлмәсинә чалышарлар. Бақыдакы

176 нөмрәли мектебин мүөллими Б. Агајева тәрури һалларда дәрәлик илә програма да јаратыла һалда јанашыр. Мәсәлә, о, VI синифдә әһәләтә тәјинләри, онун ардында синифлик илә тамамылары гәдрис едир. (Мәләум өлдүгү үзрә програм илә дәрәликдә әһәләт тамамы, сонра исе тәјин илә дәрәлик верилмишидир). Чүнки тәјин әдәтәи мүбтәдәдә илә өдур, онун әһәләт илә кејфијјәтини билдирмәјә хидмәт едир. Бу иш мүөллә үзү бирликдә мүбтәдә зонасына тәшкил едир. Дәрәлик бир чох әһәләтләри кәра тәјинә ошайыр. Ош кәра дә шакирдләр чох нахт тәјинлә дәрәлији гаршыла салырлар. Бу нәһәсини ардан галдырмағ үчүн тәјин илә дәрәлији бир бирини ардында, һам дә мугајиәли шәкилдә өјрәтмәјини мүһүм әһәләтләри вардыр. Бәлә мугајиә нәтижәсиндә шакирд һагында да һаһәләтләри мүөллә үзүләринин үмуми (ошлар) илә хусуси (фәдәли) чәһәтләрини даһа ајдан баша дүшүр, ошларын мәһәтиги тәфәккүрләри ишкешәф едир.

Бәләликлә, мүбтәдә зонасына тәшкил едән мүөллә үзүләрдән сонра шакирдләр хабар зонасына тәшкил едән үзүләри (дәрәлик, тамамы) өјрәмини өдурлар.

Чүмләсини баш илә икинчи дәрәдәи үзүләринин ардында мүөллә үзүләринин сәрасы, мүөлләсини һәмчине үзүләри, мүөллә үзүләринин әһәләси, мүөллә үзүләринин хусусиләһәси, граммәтик чәһәтдән мүөллә үзүләри илә бағлы өлмәјән сөзләр өјрәлишәр. Башга сөзлә, мүөллә үзү шилајышына дахил олан, онунда бу илә јә диккәр шәкилдә әлағәдәр мәсәләләр кешыр. Програм илә дәрәликдә исе бу мөһүләр ардында сәдә мүөлләсини нәһәли һагында мәләумат верилмишидир. Көрүшүү ки, мәсәләсини бәлә тојулушу бир бири илә үзү сурәтлә бағлы олан мөһүләрини тәриғ өлүмәсинә кәтириб чыхарыр ки, бу дә методик чәһәтдән ишн хәли чәтиләндирмини өдур.

Б. Агајеванын ишиндәки мүсбәт чәһәтләрдән бири дә одур ки, мүөллим кешилмини билијини сорушмасына јени билијини верилмәси илә әлағәләндирер. Бу тәчрүбә әһәләдә Лицейтек мүөллимлеринин ады илә бағлыдыр, ләкин Баһәјев мүөллим дә һамини үсүлдән бачарыла истифада едир. О, тәкчә әһәләли дәрәдә верилмини мәләуматы дејил, јени кешләчәк мөһүзү илә бағлы олан һәр чүр мәләуматы йығмам һалда тәкрар едирер илә јадланчыкмынни гаршысында алмага ишлә өдур. Мәсәлә, о, синтаксендән ајры-ајры мөһүләр кечәркән морфологик гәјдаларын тәкрарына бәлә гүнләндирер.

Кечилməк синтактик мөвзулар	Тəкрар едилмәк морфологик гайдалар
<p>Чумданын иштондасија кьрə тиклəми: нөгги, суал, нидə вə əмр чумдлары</p> <p>Чумдлар сөвлəрин əлагəси: ја-нишмə, итарə вə улашмə</p> <p>Тəјини сөз бирлəшмəлари.</p> <p>Чумданын баш үзлəри</p> <p>Чумданын икинчи дəрəcəли үзлəри</p> <p>Чумданын икинчи дəрəcəли үзлəриниң хусуслəшмəsi вə с.</p>	<p>Суал əвəликлəри, суал əлаглəри, нидəлар, фе'лини əмр формасы</p> <p>Сифат вə зəрфлəр: ишини һаллары, мəнсубият, шəхс вə кəмијəт категоријалары.</p> <p>Һал вə мəнсубият категориялары.</p> <p>Нигт ишсəлəри (əсасən иш вə фе'л)</p> <p>Нигт ишсəлəриниң əсас əлмəлəри.</p> <p>Ғошмалар вə модал сөвлəр (германин ишлəтмэдəн) вə с.</p>

Бундан башга, мұаллим һәр бир синтактик мөвзуну кечәркән ондан əвəлки материаллары да əлагəлəндирип тəкрар едир. Б. Агајена бурада да мөвзулар арасындакы гəһум-лугу əсас кəтүрүр:

Јени мөвзу	Тəкрар үчүн материал
<p>Нөгги чумдə</p> <p>Суал чумдəси</p> <p>Нидə чумдəси</p> <p>Əмр чумдəси</p> <p>Тəјини сөз бирлəшмəлари.</p> <p>Чумданын һәмчиси үзлəри</p> <p>Əлаглəлəр</p> <p>Хусуслəшмəлəр</p> <p>Булаг чумдəлəр вə с.</p>	<p>Чумдə һаггында умуми мə'лумат (бу мөвзу суал, нидə вə əмр чумдəлəри кечилən заман да тəкрар едилир).</p> <p>Нөгги чумдə.</p> <p>Суал чумдəси (ишмəн дə нөгги чумдə).</p> <p>Нидə чумдəси (ишмəн дə нөгги вə суал чумдəлəри).</p> <p>Сөвлəр арасындакы синтактик əлаглəлəр.</p> <p>Мүбгəдə, хəбər, тамамлыг, тəјини вə зəрфликлəр.</p> <p>Јенə дə чумдə үзлəри.</p> <p>Икинчи дəрəcəли үзлəр.</p> <p>Бəли чумдə үзлəри вə с.</p>

Мұаллим бу гайда илэ кечилтмиси билликларини сорушулмасыны вэ мөһкəмлəндирилмэсини јени билијини верилмэси илэ бирлəшдирип вэ онларын арасындакы вəһдэтə чидди сурəтдə рияјат едир.

Фүзули рајонундакы Əһмədалилар орта мəктəбинин мұ-əллими Ə. Һашимов рус мəктəблəриндə Азəрбајҗан дилинин тəдрисишə анд марағлы тəчрүбə гəзинмэшдыр. О, V сифидəн башлајараг пайлама материалларындаң, хусуслəн картəч-калардан кешини шəкилдə истифадə едир. Һəмин картəчкəлар-да мұəјјəн тəлəффүз гайдалары гəјд олунур вə бир-иши нүмү-нə кəсгəришир. Соңра картəчкəлар шакирдлəрə пайлашыр. Онлар гайданы охүјүр, нүмүлəри пəзəрлən кеширир вə əл-лəри јени мисаллар јаыраар. Һәр бир шакирд өзүндəки кар-тəчкəни јаздыгдан соңра јолдашына верир. Јолдашы онун əһиллəрини дүзəлдир вə јени мисалларла иши давам етдирир. (Шакирдлəр өз мисалларындаң соңра адларыны да јаыр-лар). Нəтичэдə мұаллим картəчкəлары топлајыр, кимни дү-зүкү, даһа чох мисал јаздыгыны, кимни өз јолдашынын сəһини доғру ислəһ етдијини мұəјјəнлəшидирир. Бир картəчкə, тəх-мишən, 7—8 шакирдин ишини əкə етдирир. Мұəллим буна əс-сəн сифиди һəнеси мəсəлəлəри јахшы, һəнеслары ишс мəним-сəдијини ашкара чыхарыр вə кəлəчəк ишини плашлəшдырар-кən буна хуеуен диггəт јетирир.

Фүзули рајонундакы Јухары Сејидəһмədли мəктəби-нин мұəллими А. Гəсимов шакирдлəрини јарадычылыг га-билијəтлəрини вə орфографик вəрдишлəрини ишкəшаф етди-рмəк үчүн редактə вə корректурə үсүлуидаң истифадə едир. О, əввəлчə шакирдлəрини рабитəли иштə ишкəшафына анд апар-дыгы јарадычы јазылары сифидə коллектив шəкилдə мұз-кирə едир. Шакирдлəр мұəллимини кəмəји илэ бир-бириниңи јазыларындакы мəзмуң, грамматик вə үслүб сəһиллəрини та-пыб изалə едирлəр. Мұəллим тəдричən ишə мұдəхилə етмəк-дən бојун гачырыр. Иш шакирдлəрини өз əһлəлəринə дүшүр, лəкин лəзым олдуғда мұəллим онлара кəмəк едир. Нəһајəт, шакирдлəр өз јолдашларынын ифадə вə ишшəлары үзəриндə (əлбəттə, өјрəдичи јазыларда) гəлəм кəздирир, дəфтəрини һа-шијəсиндə лəзыми гəјдлəр апарыр вə бу кичик əсəрлəрини ди-линдə олдиң нөгсəнлары өзлəриниң бачардығлары шəкилдə ре-дактə едирлəр. Редактə заманы орфографија вə дурғу ишшə-лəриниң анд сəһиллəр дə дүзəлдилер. Бу иш эн чох əришə, дивар гəзетинə мəғалə, арайши, дəвəтшəмə вə с. əмəли јазы нөвлəри үзəриндə апарылыр. Чүнки белə јазылар һəчм е'тибары илэ јыгчам олур вə аз вахт апарыр.

Бу үсүл фəаллыг вə мұстəгиллик нөгтеји-нөзəршидən фəј-далыдыр, шакирдлəрини јарадычылыг габилијəтлəрини ишкə-шаф етдирир вə онлары кешидən грамматик гайдалары дəрин-дən өйрөнмəјə мəчбүр едир. Чүнки ким грамматик гайдалары,

сөзләрнн сырасыны, омоним, синоним вә антоним сөзләрнн вә с. нис билгирсә, редактә ишиндә о гәдәр чох чәтнликләрдә гаршылашар.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мүүллим јазыдакы сәһвләри көстәрмәк үчүн һазырда пәшријјатларымызда тәтбиг еди.

Зәһнимизчә, бу јахшы үсулду. Чүнки, әкс һалда, шакирднн мәктәбдә өјрәндији шәрти ишарәләр һәјәтдә она ләзим олмур вә о, јеши ишарәләр өјрәнмәк мәчбуријјәтнндә галыр. Она көрә дә мәктәбдә белә ишарәләрнн өјрәдилтмәси шакирднн кәләчәји үчүн дә фајдалыдыр.

Газах рајонундакы Говлар орта мәктәбиннн мүүллими Закир Хасијев имла јазыларын апарылмасында марағлы иш үсулларындан истифада едир. Ајдын мәсәләдир ки, һәр һансы мүүллим шакирдләри јохлама имлаја һазырламағ үчүн әввәлчә бир сыра тәһрипләр апарыр. Белә тәһрипләрдән бири дәрәҗәдәки тапшырығлар үзрә апарылан ишдир. Шакирдләр тапшырығлары охујур, мүүјјән орфограмлары тапыб ашқара чыхарыр вә ја дәфтәрләринә көчүрүрләр. Закир мүүллимин фикринә көрә, бурада шакирдләринн иши ичра етмәләри чох да чәтнн олмур. Чүнки тапшырығын аид олдуғу параграфын өзү шакирднн мәчбури едир ки, фикри мәһз филан сәһәјә јөнәлтмәк ләзимдыр. Башға сөзлә десәк, әкәр тапшырығ сифәтин дәрәчәләринә аиддирсә, шакирд диггәти аичаг сифәтин дәрәчәләри үзәринә топлајыр. Лакин сифәтин дәрәчәләринә аид јохлама имлада әввәлләр кечилмиш грамматик гајдалара аид чохлу орфограмлар олур. Она көрә дә шакирд диггәти тәкчә бир сәһәјә јөнәлдә билмир; о артығ бүтүн дејиләләри дүз јазмаға чалышыр. Демәли, тапшырығын јеринә јетирилмәси илә јохлама имла арасында мүүјјән чәтнлик мејдана чыхыр һәлә бу, ишин бир тәрәфидир. Шакирд китабдакы тапшырығлары ичра едәркән һәмншә көрмә гаврајышы она көмәклик көстәрир; о көрүр вә јазыр. Јохлама имлада исә көрмә иштирак етмир, аичаг тәләффүз һәлледиҗи рола малик олур. Буну нәзәрә аларағ, синифдәки чалышмаларын әксәријјәтинн тәләффүзлә бағламағ, диктә илә јаздырмағ јахшы нәтичә верир. Гој шакирд едә охусун вә ја көчүрсүн, синифдә исә башлыҗа оларағ ешитсин вә ешитдијини јазсын. Бу, сөзләринн јазылышы илә дејилиши арасындакы, фәрғи дәриндән мәһимсәтмәјә көмәк едир.

3. Хасијев өјрәдичи имлаларда һәмншә чәтнн орфограмлары изаһ едир. Јазыдан сонра исә сәһвләри баша салыр. О, һәр чүр чәтнн орфограмы әввәлчәдән изаһ етдијинә көрә,

изаһлы имланын (әввәл јазыны јаздырыб, сонра сәһвләри изаһ етмәк) әлејинәдир. Она көрә ки, чәтнн орфограмлары јазыдан сонра дејил, әввәл изаһ етмәк ләзимдыр. Јазыдан сонра исә сәһвләр баша салымалыдыр. Мүүллим буну әсас тутарағ, хәбәрдарлығлы-изаһлы имла иввүидән даһа чох истифада едир вә хәбәрдарлығлы имла илә изаһлы имланы бирләшдирмәјин тәрәфдари олдуғуну билдирир.

3. Хасијев чәтнн орфограмлары, адәтән, белә изаһ едир. Әввәлчә, чүмләнн өзү охујур. Бир нечә шакирд чүмләнн тәк-рар едир. Ким бу чүмләдәки мүүјјән сөзүн јазылышыны бил-мирсә, әлини галдырыр. Мүүллим ону јазы тахтасынын гар-шысына чағырыр, сөзү јаздырыр вә изаһ етдирир. Башға ша-кирдләр дә она көмәк едирләр. Закир мүүллим јарадычы им-лалары да башға мүүллимләрдән фәрғли шәкилдә апарыр. Мөвчуд методик әдәбијјатда көстәрилир ки, јарадычы имла заманы шакирдләрә сөзләр верилир вә олар һәмнн сөзләр-дән чүмләләр дүзәлдирләр. Хасијевнн фикринә көрә, бурада имла јохдур. Бу, нитг инкишафы үзрә апарылан чалышмалар-дан, даһа доғрусу, чүмлә гурмағ вәрдишләриннн инкишафы-на көмәк едән чалышмалардан биридир.

Имла—јазынын елә бир иввүдүр ки, шакирд һөкмән ону башғасынын диктәси әсасында јеринә јетирмәлидир. Диктә олмајан јердә, имладан данышмағ олмаз. Јарадычы имла ашағыдакы шәкилдә апарылдығда јахшы нәтичә верир: мүүл-лим мәтнн диктә едир вә мүүјјән сөзләри бураһыр, шакирдләр һәмнн сөзләри тапыб јеринә гојур, оилара мұвафиг шәкилчи артырырлар. Беләликлә, јарадычы имла диктә илә әлағәлән-дирилир вә һәгигәтән имла олур. Бунунла әлағәдар демәли-лик ки, көрмә имла да диктә илә јаздырылмалыдыр. Шакирд-ләр мәтнә бахдығдан сонра, ону һәфизәләринә көрә дејил, мүүллимин диктәси әсасында јазмалыдырлар.

Бүтүн бура гәдәр дедикләримиз ону көстәрир ки, респуб-ликамызын мәктәбләриндә чалышан дил-әдәбијјат мүүллим-ләри арасында тәлимнн кејфијјәтннн јүксәлтмәк үчүн ахта-рышлар апаран бачарығлы јолдашлар аз дејилдир. Бизим борчүмүз исә бу тәчрүбәнн дәриндән өјрәннб үмүмиләшдир-мәкдән, ону експериментал шәкилдә јохладығдан сонра һапы-нын малы етмәкдән ибарәтдир.

М. ӘБДУЛОВ,
Бакинның Киров районындағы 37 нөм.
рәли фәһлә кәһчләр мәктәбинин
әдәбијјат мұәллими.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРӘ БӘ'ЗИ МҮСБӘТ КЕҖФИЈАТЛӘРИН АШЫЛАНМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Кәһчләрә коммунист әхләгы руһунда тәрбијә етмәк, он-
ларә коммунизм чәмијјәтинә дәјиг шәхсләр кими бәјүтмәк
ишиндә мұәллимләр бәјүк рол ойнајырлар. Коммунизм чә-
мијјәтиндә јашајачаг вә ишләјәчәк нәсли вәтәһпәрварияк,
догма Коммунист Партијамыза, һәр шејә гәдир халғимыза,
әмәјә вә әмәк адамларына һөрмәт вә мәһәббәт руһунда, хал-
лар достлуғу вә бејнәлмилләтчилик руһунда, мәтин ирадә вә
принципиаллығ руһунда тәрбијә етмәклә әдәбијјат мұәллим-
ларынын әлиндә хусусилә кениш имканлар вардыр. Мән бә-
днә әсәрләрин тәһлили заманы бу имканлардан сәмәрәли ис-
тифадә едирәм. Белә ки, һаггында данышдығым мұсбәт су-
рәтләрин мәзијјәтләрини әтрафлы шәрһ едир, онлардаки
тәғлид едилмәјә дәјиг кәҖфијәтләрин дәрс дедијим шакирд-
ләрдә дә јаранмасына чалышырам.

Бу чәһәтдән орта мәктәбин сонунчу синфиндә тәдрис
олуған «Совет әдәбијјаты» дәрслијиндәки материаллар гәр-
шыма гојдугум мәғсәдә нәил олмағ үчүн мәнә даһа чох кә-
мәк едир.

Јашадығымыз азад вә хошбәхт чәмијјәт уғрунда мұбариз-
ә апаран, һеч бир һәдә-гөрхудан, ишкәнчә вә сүркүндәк,
һәтта әлүмдән белә гөрхмајыб сон нәфәсиндәк вурушан, өз
хошбәхтлијини башгаларынын сәадәтиндә көрән азалығ
мұбаризләринин, социалист тәсәррүфатымызын инкишаф вә
тәрәггиси наминә, милјонларла зәһмәт адамларынын фирә-
ван јашамалары наминә, халғимызын маарифләинмәси вә јүк-
сәлмәси наминә јорулмағ билмәдән чалышан мұасирләримиз-
зин, догма Коммунист Партијамызын һәр бир гәрар вә кәстә-
ришләринә дәјәгәтлә јеринә јетирән, ән чәтин шәраитдә бе-
лә партијамызын етјамадыны доғрулдан, өз әмәјә илә әсил
харүталәр јарадан кәһчләримизин сурәтләрин илә шакирдлә-
рә әтрафлы таныш етмәклә бәрабәр, һәм дә онларда да бу
чүр кәҖфијәтләрин ашыланмасына сә'ј кәстәрирәм.

Әдәбијјатымызда бу чүр мұсбәт гәһрәманлар истәвилән
гәдәрләр.

Орта мәктәбдә Ч. Чаббарлынын ики бәјүк драм әсәри кәҖ-
рәниләр. Мүхтәлиф дөвр вә мүхтәлиф һадисәләрин тәсвирийә
һәсәр олуған бу әсәрләрдәки мұсбәт сурәтләрин һәрәкәт вә
дәвранышлары, чәмијјәтә, адамларә мұнасибәтләри, мұба-
ризаләри кәһчләримизә кәһл нүмунәләр.

Азәрбајҗан совет драматургиясынын кәһл кәһчләрини-
дән олан «Алмаз» пјесини кечәркән әсәрин гәһрәманы Алмаз
сурәти һаггында шакирдләрә әтрафлы мәлүмәт верирәм.
Алмазын бүтүн мұсбәт хусусијјәтләрини кәһчләрә чатдырма-
рам. Ленин комсомолунун үзү, кәһч азәрбајҗанлы гәһмә
коллективләшмәнин илә илләриндә, голчоматларын, кәһнә
фикирли адамларын һәр васитә илә јенилијә мане олмағә чә-
лишдығлары бир вахтда кәһлдә бәјүк ишләр апармасы, гөр-
мәз вә мәтин ирадәли бир совет вәтәндәнин кими мұбаризә
етмәси барәсиндә кениш дәјәнирәм. Тејд едирәм ки, Алмаз
совет вәтәндәши олмағы илә фәхр едир. О кәһдә бир мұәл-
лим кими кәһсә дә, баша дүшүр ки, партијамызын Октябр
ингилабына бәрабәр бәјүк бир тарихи һадисәни һәјәтә кечир-
дији бир вахтда јалныз мәктәбдә ушағларә дәрс вермәклә
кәҖфијәтләинмәк олмаз. О, чох кәһл билдир ки, ушағларын
маарифләинмәси илә мәшғул олмағә бәрабәр, һәм дә кәһдин
намуслу адамларыны шәһ һәјәтә, шәрафли әмәјә, партијамы-
зын сијәсәтинә һәјәтә кечирмәк үчүн онларә голчоматларла
мұбаризәјә галдырмазы, кәһчләри партијамызын сијәсәти
илә таныш етмәлидир.

Алмаз доғрудан да кәһлдә үрәклә ишә башлајыр. О, өз
бир заманда һәм мәктәбдә вә һәм дә кәһдин ичтәнәи ишләр-
риндә бир дөһүш әмәлә кәтирир, кәһд гәһмиләринин һәјәти-
ны вә мәишәтини өјрәнир, тојларына вә јасларына кәдир, се-
винчләри илә севинир, кәдәрләри илә кәдәрләкир. Јахшы ки-
ми керидә гәһмәш гәһмиләрин тәлеји илә маратлајыр, бәри
ајағда, дәр күндә Афтил әми кими кәһчләрәлә мәсләһәт-
ләшир. Совет һөкүмәтинин көмәји илә кәһд адамларыны, би-
ринчи нөвбәдә гәһмиләри коллектив ишә чәлб етмәк үчүн
артелләр тәшкил едир. Шәһәрдән машына вә дөзкәһ кәтирт-
дирир. Кәһд чәмаатынын гәрары илә арвадлар үчүн «јуибир-
лији» дүзәлдир. Гәһмиләри вә кәһчләри ишә чәлб етмәк
үчүн һачи Әһмәд бағында «мејвәбирлији» јаратмағ вә кәһд
Совети сәдрәлијинә гәһмиләрдән ирәли чәкмәк истәјир.

Әлбәттә, бу чүр бәјүк ишләрин өһдәсиндән кәһлмәк, һәм дә
онларә ислам дини вә мәһүматын дәрин көк салдығы, һачи
Әһмәд, Мирзә Сәмәндәр, Баларзә, Шәриф вә с. кими гөрхулу

Мүбаризмин аяагы фитилдәриндә, «милли тиргын» сүжәте, но көмәк едән Бәки буржуазиясынын гишик нумәјәндәләриндән олан Агамжан өз адыагы нијәтләрини һојага кеширмәк үчүн Ејваздан истифада етмәк истәјир. Лакин Ејваз бу адыагы чәшија гәти вә кәсәби чәваб верәрәк билдирир ки, давам етән вуршма милләтләр вуршшу дејил, сифиләр вуршшудур. Рус, ермәни, азербәјчанлы фәһләләр вә кәндәләр аялара, кәшталәсләрә вә чәр һәкүмәтишә гаршы мүбаризә апарырлар.

«Олар да (азербәјчанлылар) бизим кимц јук дашырар, торпаг дашырар, гәи төкүр, бир парча гуру чәрәк газшырлар, онларга бизим нә дүшмәнциликимиз вардыр» Лакин сөз ким догма гардашы вуршшудур, һәр икисинин гәшынә со- рурсуназ. Бизим дүшмәнимиз онлар дејил, бизим дүшмәндә- римиз сизсиниз. Сиз агамжанлар, сиз саламовлар вә сизин табәғинизда кәлән император жандармлары. Бизим вуршшу- муз милли вуршш дејил, сифи вуршшудур».

Заманә, шәрәит, дүшдүју мүһит Ејвазы агыр имтаһан- лардан кеширар. Кәч ингилабчынын гаршысына бир сырт чәтиликләр вә машаләләр чыхыр. Бачысы Сона Агамжанн өлдүна зорла әрә вериләр. Саламов бу мәсәләдән истифада едәрәк ону Агамовун гоһуму кимн фәһләләр арасында һәр- мәтдән салмага чалышыр. Казаклар агасыны вуруб өлдү- рүрләр. Анисә көмәкәнә вә кимсәнә газыр. Ејваз мәһкәмәдә дүшүр. Лакин бүтүн бу мәһрумнијәт вә чәтиликләрини һеч бири Ејвазын ирадә вә гәтијәтинин гыра билмир. О, барк аяагда да дүшмәнә баш әјмир. Ејваз мәнесуб олдугу парти- јанын гүдрәтинә, апардыгы бәјүк мүбаризәнин шанлы хәл- чәјинә ишәшыр. бәдбәләшмир, һәмшнә ирадәјә бахыр. Сла- ва бәјүк үмидләр баглајыр.

Мән Ејвазын бу мәвијәтләриндән данышаркән онун дәр агачындан асырмаг чәләсына мәһкүм едилдији заман сәјрә- дин ән гүвәтли монологулу шакирдләрә бир даһа хатарла- дырам.

«Бу күн бир мәш асмагла сиз өзүвүзү тарихин аманенә сәһифәсиндән позд билмәјчәкәншә. Мәң әзлјиниз милјон- лардан биријәм. Бу күн дејилсә, сабаһ о милјонлар торпа- дан баш газдырачаг вә сизин гәшынә тахт-гачынызы башын- а чәширәчәкдир. Мән буна өз варлыгым кимн иланырам».

Јыртчы агамјанлара гаршы дејилән бу сөзләр тәкә Ејвазын дејил, јүзләрлә, миңләрлә әзилән фәһләләрин фикри- вди.

Ону да дејим ки, бәди әсәрләрдәки бу чәр мүсбәт су- рәтәләр һатгында данышаркән мән онларын фикыр вә арзу- ларыны мүәсир дөврүмүзлә, заманәмизин бәјүк тарихи һәдд- сәләри илә дә алағәләндирир, һәм чәмијјәтимизин ишкәш- фында, һәм дә халг тәсәррүфатымызын мүстәлиф сәһләрин- дә харугаләр кәстәрән кәчләримизин торбнә едилмәспндә ојнадыны ролу тејд едирәм. Кәстәрирәм ки, истәр Бәјүк Ок- тјабр социалист ингилабынын баша чәтдырылмасында, истәр социјәлизмә вә коллективләшмә илләриндә, истәр Бәјүк Ва- тән мүһарибән дөврүндә, истәрсә дә мүһарибәдән сонрагы динч гуручулуг илләриндә кәчләримизин гәландыглары чох бәјүк вә тарихи һәмијјәтләрдә алмазларын, вәләднәләрин, сәваларын бәјүк ролу олушудур.

Бундан башга шакирдләрдә бәзи мүсбәт кәјфијәтләрин ашылашмасында мән Азербәјчан совет әдәбијјатынын кәр- көмли нумәјәндәләриндән олан С. Рәһимовун «Мәһман», М. Нораһимовун «Кәләчәк күн», Н. Мәһдинин «Абшәрон» роман вә повестләриндән, еләчә дә бәјүк әдиб вә јазычы А. М. Гор- кинин «Ана», совет поезиясынын бәјрагдары В. В. Маякове- кинин «Владимир Ильич Ленин» әсәрләриндән вә бир чох башга әсәрләрдән дә сәмәрәли истифада едирәм.

Тәчрүбә кәстәрир ки, кәчләрә бу чәр мүсбәт кәјфијәт- ләрин ашыланмасы онлары әмәјә, дөвләт тапшырыгыны вәх- тындан әввал вә артылашмасы илә јеринә јетирмәјә руһлан- дырыр, кәчләри догма Коммунист Партијамызы, хошбәхт социалист Вәтәнимизин, гәһрәман халгымызы даһа дәрин бир мәнәббәтлә сәвмәјә сәвг едир.

лө шәкилчинин, мүрәккәб сәјларын исә бир нечә сәдә сәјын бирләшмәсиндән әмәлә кәлмәси һаггында мә'лумат вермәккә кифәјәтләнир. Лакин сәј бәһсинин тәдриси просесиндә, јери кәлдикчә, бу биләккәр тәкрар едилер, дүзәлтмә вә мүрәккәб сәјларын әмәлә кәлмәси вә јазылышы гајдаларына хүсуси диггәт јетирилер.

Шакирдләр сәја, онун мә'нача вә гурулушча нөвләриндә анд ујғун нисаллар сөјләдикдән, һәмин нүмунәләри чүмләләрдә ишләтдикдән сонра мүәллим онлары 246 нөмрәли тапшырыг үзәриндә чалышдырыр.

Беләликлә, шакирдләр сәј һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олдуғдан сонра мүәллим әввәлчәдән һазырладагы јохлама суаллары илә дәрси јекунлашдырыр.

Сонра шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда ев тапшырығы верилер:

Үчүнчү, ики, чох, једди, онларча, он ики, гырх биринчи, хејли, ијirmi сәккиз, алтынчы сәјларыны мә'нача нөвләрә кәрә сечиб групплашдырын. Сонра һәр нөвә анд бир сәј чүмләдә ишләдин.

Мигдар сәјлары

Мәгсәд: Мигдар сәјларынын әшјанын мүәјјән кәмијјәтини кәстәрмәк мәгсәди илә ишләдилмәсини, гурулушча сәдә вә мүрәккәб олмасыны, сөзлә вә рәгәмлә јазылмасыны, һәм анд олдуғу исимлә бирликдә, һәм дә ајрылығда ишләндикдә, үмүмијјәтлә, кәмијјәт адларыны билдирмәсини вә бу заман исим кими һалланмасыны, чәм вә мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмәсини, чәм, мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләри гәбул етмиш мигдар сәјлары арасында дефис ишарәси гојулмасыны, исимлә бирликдә ишләнән мигдар сәјынын дәјишилмәмәсини шакирдләрә мәнимсәтмәк.

Дәрсин кедиши. Мүәллим ев тапшырығынын ичрасыны јохламағ мәгсәди илә парталарарасы кәзиб јазыларә үмуми бир нәзәр салдығдан сонра синфә ашағыдакы суаллары верир:

1. Тапшырығда нечә мигдар сәј вардыр?
2. Сыра сәјлары нечәдир?
3. Гејри-мүәјјән сәјлар нечәдир?
4. Бу сәјлардан нечәси дүзәлтмәдир?
5. Мүрәккәб сәјлар нечәдир?
6. «Он ики» мүрәккәб сәјы нечә јазылыр?

Сонра о, шакирдләрә сәјларә анд јаздығлары чүмләләри охутдурур; бу вә ја дикәр шакирд тәрәфиндән сәһвә јол верилмишсә, ону јериндәчә дүзәлтдирир.

Ев тапшырығларынын ичрасынын әсил вәзијјәтини мејдана чыхармағ мәгсәди илә мүәллим, бир гајда оларағ, һәр дәрсдә 4—5 шакирдин јазысыны көтүрүр, ону әсаслы шәкилдә јохлајыр, лазым кәлдикдә, гијмәтләндирир.

Мүәллим ев тапшырығларыны јохлајыб јекунлашдырығдан сонра јени мөвзунун изаһына башлајыр. Бу мәгсәллә әввәлчәдән һазырланмыш әјани вәсаит (чәдвәлләр) үзәриндә суал-чаваб апарылыр. Бурада биз јалныз суаллары веририк.

1 нөмрәли чәдвәл үзәрә суаллар:

5 (гәләм)
8 (адам)
10 (фәһлә)
500 (шакирд)

1. Чәдвәлдә нечә сәј вардыр?
2. Бу сәјлар һансы суала чаваб олур?
3. «5» сәјы гәләм исминин нәјини кәстәрир?

2 нөмрәли чәдвәл үзәрә суаллар:

беш (шакирд)	5 (шакирд)
сәккиз (ев)	8 (ев)
он ики (мәртәбә)	12 (мәртәбә)

1. Чәдвәлин биринчи сүтунундакы сәјлар нечә јазылмышдыр?
2. Бу сәјлар чәдвәлин икинчи сүтунунда нечә јазылмышдыр?
3. Демәли, сәјлар нечә чүр јазылыр?

3 нөмрәли чәдвәл үзәрә суаллар:

«3»-ләр	«5»-им	«5»-имиз
«7»-ләр	«5»-ин	«5»-иниз
«9»-лар	«5»-и	«5»-ләри

1. Чәдвәлин биринчи сүтунундакы сәјлардан сонра һансы шәкилчиләр ишләдилмишдир?
2. Демәли, бурадакы сәјлар кәмијјәтчә нечәдир?
3. Икинчи вә үчүнчү сүтундакы сәјлардан сонра һансы шәкилчиләр ишләдилмишдир?

4. Бу шәкилчиләрин вәзифәси нәдир?
 5. Рәгәмлә язылан мигдар сәјларына чәм вә мәнсубијәт шәкилчиләри артырылдыгда шәкилчиләрлә мигдар сәјлары арасында һансы ишарә гојулур?
 6. Мигдар сәјлары нә үчүн дырнаг ичәрисинә алынмышдыр?

5 нөмрәли чәдвәл үзрә суаллар:

А. беш	5—
Ј. бешин	5-ин
Јн. бешә	5-ә
Т. беши	5-и
Јр. бешдә	5-дә
Ч. бешдән	5-дән

1. Сөзлә ишләнән сәјларда һал шәкилчиләри нечә жазылыр?

2. Рәгәмлә ишләнән сәјларда һал шәкилчиләри нечә жазылыр?

Беләликлә, мүәллим шакирдләрин там фәаллығы шәраитиндә мигдар сәјларына аид тәлим материалыны әјани шәкилдә изаһ едиб ајдылашдырыр.

Мүәллим ев тапшырығы вердикдән сонра јени материалы бир даһа мөһкәмләндирмәк вә дәрси јекунлашдырмаг мәгсәди илә шакирдләри дәрслик үзәриндә ишләдир. Шакирдләр дәрсликдә мигдар сәјларына аид көстәрилән тапшырыг-чалышмалардан мүвафиг чүмләләр сечир, онлары жазы тахтасында жазыр вә сәјлары тапыб тәһлил едирләр.

«Мигдар сәјлары» мөвзусунда икинчи дәрә саатында мүәллим ев тапшырыгларыны јохламыр. О, шакирдләрин ев тапшырыгларыны нечә ичра етдикләрини өјрәнмәк мәгсәди илә коллектив чалышма тәшкил едир.

Дәрси икинчи јарысында 253 нөмрәли тапшырыгдан өјрәдичи имла кими истифадә едилир.

Јарадычы характер дашыјан бу имланы мүәллим белә апарыр: чүмләләр сыра илә жазы тахтасында жазылыр. Сонра учадан охунур. Бундан сонра шакирдләр һәмми чүмләләри дәфтәрә көчүрүр вә бу заман мөтәризәдәки рәгәмләри сөзлә әвәз едиб исмин мүвафиг һалларында ишләдирләр.

Шакирдләрин газандыглары биликләри даһа да мөһкәмләндирмәк вә буну орфографија гәјдалары илә сых әлагәләндирмәк мәгсәди илә мүәллим имла просесиндә, лазым кәлдикдә, мүсаһибә тәшкил едир.

Сыра сәјлары

Мәгсәд: Сыра сәјларынын әшјанын кәмијәт етибары илә тутдугу јери көстәрмәк үчүн ишләдилмәсини, самитлә битән мигдар сәјларына — ынчы (-инчи -унчу, -үнчү), сәнтлә битәнләрә исә -нчы (-нчи) шәкилчиләри артырмагла сыра сәјлары әмәлә кәтирилмәсини, белә сәјларын чох заман исимләрини әввәлиндә, бә'зән исә мүстәгил ишләниб чәм вә һал шәкилчиләри гәбул етмәсини, рәгәмлә дә көстәрилмәсини вә бу заман рәгәмдән сонра дефис ишарәси гојулмәсини, дефис ишарәсиндән сонра шәкилчиләрин аһәнк ганулуна көрә дөрд шәкилдә (-чы, -чи, -чу, -чү) жазылмәсини, сыра сәјларында рум рәгәмләриндән сонра һеч бир шәкилчи ишләнмәсини, сыра сәјларыны бир-бирини ардынча маддә јериндә жаздыгда нөгтә, тире вә ја јарыммөтәризә ишләнмәсини шакирдләрә мәнимсәтмәк.

Дәрси кедиши. «Сыра сәјлары» мөвзусунда илк дәрә сәј бәһсинә аид кечилмиш дәрсләрлә бир даһа әлагәләндирилир вә шакирдләрин диггәти, башлыча олараг, өјрәнилән грамматик материал үзәринә јөнәлдилир. Дәрә шакирдләрин марагыны артырмаг вә ону даһа чанлы кечмәк мәгсәди илә габагчадан һазырланмыш ашағыдакы чәдвәлләрдән истифадә едилир.

Чәдвәл № 1

гырх+ынчы (сыра)
 сәккиз+инчи (синиф)
 он+унчу (мөртәбә)
 үч+үнчү (гапы)
 ики+нчи (ил)
 алты+нчы (чәркә)

Чәдвәл № 2

6-чы
 8-чи
 10-чу
 4-чү

Чәдвәл № 3

XX әср
 XXII гурултај
 III чилд
 V синиф

Чәдвәл № 4

Бу күн 3 шакирд әла гијмәт алды:
 1. Әсәф Әлијев
 2. Әли Вәлијев
 3. Әһмәд Сәјидов
 1—Әсәф Әлијев
 2—Әли Вәлијев
 3—Әһмәд Сәјидов
 1) Әсәф Әлијев
 2) Әли Вәлијев
 3) Әһмәд Сәјидов

Жухарыда көстөрүлгөн чөдвөллөр үзөрүндө мүсаһибә апар маг мөгсөди илө шакирдләрә мувафиг суаллар верилдир.

Нөвбәти дәрәдә шакирдләр сыра сајларының әмәлә кәл-мәсиә вә јазылышына аид чалышмалар үзөрүндә ишләдилдир. Белә чалышмалардан бир нечәсини нәзәрдән кечирөк.

1. Мүәллимни тәләби илө шакирдләр бир нечә мигдар са-јы сөјләјир вә ону дәфтәрдә јазырлар. Соңра онлар бу мигдар сајларына мувафиг шәкилчиләр артырыб сыра сајлары дү-залдир вә чүмләләрдә ишләдилдир.

2. Дәрәликдәки 255 нөмрәли тапшырыгдан алты чүмлә јаздырылыр. Шакирдләр һәмни чүмләләрдәки сыра сајлары-ны рәгәмләрдә әвәз едилрәр.

3. Ијирми икинчи гурултај, икинчи чилд, једдинчи мәртә-бә, бешинчи синиф ифадәләрүндәки сыра сајлары рум рәгәм-ләри илө әвәз едилдир вә мувафиг чүмләләрдә ишләдилдир.

Чалышма просесиндә мүәллим парталарарасы кәзәрәк ја-зылары нәзәрдән кечирдир, лазым кәлдикдә, шакирдләрә исти-гамәт веридир.

«Сыра сајлары» мөвзусу үзрә евдә чалышмаг үчүн ша-кирдләрә 259 нөмрәли тапшырыг верилдир.

Гејри-мүәјјән сајлар

Мөгсәд: Гејри-мүәјјән сајларын әшјанын мүәјјән олмајан кәмијјәтини көстәрмәк үчүн ишләдилмәсини, чох аз һалда тәкликдә ишләниб чәм, мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмә-сини, һалланмасыны; -ларла, -ләрлә, -ларча- ләрчә шәкилчи-ләри васитәси илө дүзәлән гејри-мүәјјән сајлары вә бунларын тәкликдә ишләнә билмәмәсини шакирдләрә мәнимсәтмәк.

Дәрсин кедиши. Мүәллим ев тапшырыгларыны јохлајыб јекуллашдырдыгдан соңра сәкили суал-чаваб вә шакирдләри јазы тахтасында ишләтмәк јолу илө кечилмиш материалын нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини өјрәнир вә бир нечә шакирдин би-лијини гүјмәтләндиридир.

Соңра јени материал изаһ едилдир.

Дәрсин сәмәрәлијини артырмаг вә гејри-мүәјјән сајлары шакирдәләрә даһа мүкәммәл шәкилдә мәнимсәтмәк мөгсәди илө мүәллим мувафиг чөдвәл үзөрүндә мүсаһибә тәшкил едир. Соңра шакирдләр ујғун мисаллар сөјләјир вә ону чүмләләрдә ишләдилдир.

Бу билик грамматик тәһлил васитәси илө бир даһа мөһ-кәмләндирилдир.

Шакирдләрә ев тапшырыгы (тапшырыг 260) верилдиклән

соңра өјрәнилән тәһлим материалыны јекуллашдырмаг вә бу-нун шакирдләр тәрәфиндән нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини јохламаг мөгсәди илө мүсаһибә апарылыр.

Рабитәли нитгин инкишафы үзрә јазы иши

Мөгсәд: Шакирдләрин нитгини, хүсусән јазылы нитгини, онларын јарадычылыг габилитәтини инкишаф етдирмәк.

Мүәллим бу мөвзу үзрә көрәчәји ишләри, башлыча ола-раг, үч мәрһәләјә ајырыр.

Биринчи мәрһәләдә — илк дәрә саатында мүәллим ифадә јазылачаг «Сабаһын устасы» мәтнини мәзмунуну шакирдлә-рә мәнимсәтмәјә чалышыр. Бу мөгсәддә әввәлчә о, ифадәни мәтнини охујур. Соңра она аид суал-чаваб апарыр.

Мәтнин мәзмунуну шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүл-дүјүнү јәгин етдикдән соңра мүәллим онларә план тутмаг һаг-гында тапшырыг веридир. Шакирдләр мүстәгил сурәтдә план тәрғиб едилрәр.

Мәсәләи, шакирд Зәрифә Сүләјманова «Сабаһын устасы» мөвзусунда ифадә јазыја белә план тутмушдур:

1. Фазилин арзусу.
2. Онуң 4 нөмрәли сәнәт мәктәбиндә сувагчы вә рәксәз пешәләринә јијәләнмәси.
3. Фазил истеһсалат тәчрүбәсиндә.
4. Уста Камаләддин Новрузовун разылыгы.
5. Гоча атанын сөвинчи.

Беләликлә, шакирдләр јазыја там һазыр олдугдан соңра мүәллим нөвбәти дәрәләрдән бириндә ифадә апарыр. Башга бир дәрә саатында исә јазы ишләри тәһлил олуңур вә јекул-лашдырылыр.

Ашағыда шакирд Огтај Пашајевин «Сабаһын устасы» мөвзусунда јаздыгы ифадәниң нүмунәсини веридир:

Һама јатмышды. Тәкчә Фазил ојаг иди. О, VIII синфи би-тирмишди. Фазил сәнәт сечмәк һаггында дүшүнүрдү. Бу заман онун јадына атасы илө олан сөһбәти дүшдү.

Уста Агагулу оғлу Фазилә бәнна олмагы мәсләһәт көр-мүшдү. Одур ки, Фазил сәнәт мәктәбинә даһил олмагы гәрәра алды.

1957-чи илдә Фазил 4 нөмрәли сәнәт мәктәбинә даһил ол-ду. О, аз заманда бачарыгы вә интизамы илө мүәллимләриниң вә јолдашларының һөрмәтини газанды. Фазил сәнәт мәктә-биндә сувагчы вә рәксәз пешәләрини мүкәммәл өјрәнди.

1959-чу илдә Фазил сәнәт мәктәбини битириб истеһсалата тәчрүбәјә кетди. О, бурада да өзүнү габагчыл кими көстәрди.

Жолдашлары Вагиф Чаббаров вә Чинкиз Байрамов Фазилни бачарыгына һејран галдылар. Фазилкилини бригадасы иланы 130—140 фазиз јеринә јетирди.

Уста Камаләддин Новрузов Фазилни ишиндән чох разы галды.

75 јашлы ата оғлуу севинчлә гаршылады. Фазил сөз верди ки, мәктәби битирдикдән сонра јакшы уста олачагдыр.

Сај бәһсинә анд јохлама имла вә имлада бурахылан сәһвләр үзәриндә иш

Мәгсәд: Шакирдләрин нитгини, хүсусән јазылы нитгини никишаф етдирмәк вә оиларын сај бәһси илә әлагәдар мәнимсәдикләри орфографик гәјдаларын әсил вәзијјәтини мејдана чыхармаг.

Мүәллим сајлара анд кечилән бүтүн гәјдалары әһәтә етмәк мәгсәди илә «Имла мәчмүәсиндән» ујгун чүмләләр сечир вә оилардан рабитәсиз мәти һазырлајыр. Һәмни мәтнин мәзмуну беләдир:

1. Биринчи нөвбәнин дәрсләри саат сәккиздә башланыр. 2. Дүшәркәдә пионерләрин сајы 200-ә чатмышды. 3. Сајадын әкдији ағачларын 6-сы јазда чичәк ачмышды. 4. Низами XII әсрдә јашамышдыр. 5. Күлзар 7-чи синиф шакирдидир. 6. Ичласа хејли адам топлашмышды. 7. Бу күн сәһәр саат 12-дә V синиф шакирдләри экскурсијаја кедәчәкләр. 8. Мин доугуз јүз әлән икинчи илни отуз бир мајында Волга илә Дон бирбири илә көрүшдү. 9. Көјкөл Кировабадын ғырх дөрд километрлијиндәдир. 10. Сүн и пејк дохсан ики күн әрзиндә 1400 дәфә јерин әтрафында дөвр етмишиди. 11. Чох гојундан чох гузу төрәјәр. (Аталар сөзү).

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бәзи мүәллимләр јохлама имладан габаг шакирдләрин мәлум билликләрини тәкрар едир, сонра мәтн јаздырылар. Һ. Оручов бу јолла кетмир. О, јалпыз өјрәдичи имлалар заманы шакирдләрә мүмкүн гәдәр чох көмәк етмәјә, истигамәт вермәјә чалышыр.

Һәсән мүәллим имла мәтн јаздырылдыгдан вә ахырынчы дәфә охундугдан сонра шакирдләрә өз јазыларыны нәзәрдән кечирмәјә дә имкан вермир. Онуң фикринчә, јохлама имла заманы шакирдә өз јазысыны нәзәрдән кечирмәјә имкан вердикдә о, јолдашынын тәсири илә ја јети сәһв бурахар, ја да сәһвини дүзәлдәр. Бу исә јохлама имланын реал олмасына мәһфи тәсир јетирәр. Бундан башга, јохлама имла процесиндә белә һаллара јол вердикдә шакирдләр јазыја аз диггәт је-

тирәр вә күман едәрләр ки, чәтин гәјдаларда бурахлылары сәһвләри сонрадан дүзәлдәчәкләр.

Һ. Оручов јохлама имланын һәгигәтән сәмәрәли олмасы үчүн буна иапы олмага чалышыр ки, шакирдләрин јаиыда бурахлылары сәһвләрини тәсһини вә тәһлили дүзкүн апарыласы.

О, үмуми гәјдаја әсәсән, јохлама имла үзәриндә тәсһини вә тәһлил ишини ики мәрһәләдә апарыр: 1. Мүәллимни сәһвләрини тәсһини вә тәһлили үзәриндә иши; 2. Шакирдләрин сәһвләрини тәсһини вә тәһлили үзәриндә иши.

Һәсән мүәллим шакирдләри имла јазыда бурахлылары сәһвләр үзәриндә чалышдырмага кениш јер верир вә бу мәгсәдлә мүхтәлиф үсуллардан истифадә едир. Белә үсуллардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

1. Шакирдләрә дәрликдәки мүвафиг параграфлары охумаг тапшырылыр. Һәмни материалы бир даһа јада салмаг нәтичәсиндә шакирдләр өз сәһвләрини баша дүшүр вә тәсһини едирләр. Бу јол шакирдләрин нәзәри билликләри илә практик вәрдишләри арасында әлагәни даһа да мөһкәмләндирир.

2. Мүәллимни тәклифи илә шакирдләр сәһв бурахлылары сөзләри тапыр, бунларын дүзкүн јазылыни гәјдаларыны јада салыр вә нәтичәдә өзләриндән мисаллар сөјләјирләр. Һәмни мисаллар чүмләләрдә ишләдиләр.

Әлбәттә, Һәсән мүәллим тәдрис илини аввалындән башлајараг, шакирдләрдә сәһвләрини јухарыда көстәрилән јолларла дүзәлтмәләри һаггында вәрдишләр јарадыр.

Сај бәһсинә анд кечилмиш материалларын тәкрары

Мәгсәд: Шакирдләрин сај бәһсинә анд кечликләри материаллары јада салмаг вә бир даһа мөһкәмләндирмәк.

Мүәллим бурада да дәрсин там фәаллыг вә мүстәғиллик шәраитиндә кечмәсинә чалышыр. О, һәмчинин, буна иапы олмага чан атыр ки, өјрәнилән тәлим материалы шакирдләрдә дүзкүн нитг вәрдишләринини никишафына әсәслә сурәтдә тәсир јетирсин.

Сај бәһсинә анд кечилән материалы тәкрарламаг мәгсәди дапыјан дәрс белә тәшкил едилир: мүәллим шакирдләр тәрәфиндән ичра едиләчәк чалышмаларын тәләбини јазы тәхтасында јаздырыр вә оиларын ичрасына анд көстәриш верир. Шакирдләр тәләбләри маддәләр үзрә (һәм јазылы, һәм дә шифаһи сурәтдә) ардычыла шәкилдә јеринә јетирирләр.

Гәнифа ЧӘФӘРЛИ,
Азәрбајҗан ЕТПИ-нин елми ишчиси.

УШАГ БАҒЧАЛАРЫНЫН ОРТА ГРУПЛАРЫНДА НИТГИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘЈИН БАШЛЫЧА ВАСИТӘ ВӘ ЈОЛЛАРЫ

Ушаг бағчаларында ана дили үзрә апарылан ишин үмуми системиндә ушагларын нитгинин дүзкүнлүҗү мүнүм јер тугур. Ушаг 2 јашындан етибарән дил ачыр вә онун нитгиндә тәдричән мүүјән сөз еhtiјаты топлаңыр. Ушағын сөз еhtiјаты нә гәдәр зәнкин оларса, о, өз фикир вә арзуларыны о гәдәр мүстәгил вә ајдын ифадә едәр вә башгалары илә үнсийјәт сахлаја биләр.

Бағчада ушаглар јени бир шәраитә дүшүрләр. Бурада тез-тез сорушмағ, чаваб вермәк, данышмағ, һәм дә дүзкүн данышмағ тәләб олунур. Бағча јашлы ушагларын сөз еhtiјатынын—лүгәтинин зәнкинләшдирилмәси, онлара ана дилинин ганүн вә гајдаларынын практик оларағ өјрәдилмәси, бағчаларда апарылачағ тәлим-тәрбијә ишинин мүнүм вәзифәләриндән бириндир.

Ушағын ана дилинә јијәләнмәси, онун тәфәккүрүнүн инкишафында, көрүш даирәсинин кенишләнмәсиндә вә дүшүнчәсинин дәринләшмәсиндә бөјүк рол ојнајыр. Ана дили ушагларын бәдни зөвләрини дә инкишаф етдирмәк үчүн әсас вәситәдир.

Буна көрә дә ушаг бағчада олдуғу 4 ил мүддәтиндә дилин башлыча хүсусијәтләрини практик оларағ мәнимсәмәлидир.

«Ушаг бағчасынын тәрбијә програмында көстәрилир ки, орта груп јашлы ушагларын әтраф мүнүтдә олан әшја вә һадисәләр һағгында тәсәвүрләрини кенишләндирмәк әсасында онларын лүгәтинә јени сөzlәр дахил етмәк, ишләдилән сөzlәрин мәнасынын ајдын баша дүшүлмәсини онларын грамматик чәһәтдән дүзкүн данышмаларыны тәмин етмәк әсас вәзифә кими гаршыја гојулур.

Програмда ејни заманда коллектив ичәрисиндә өз фикрини сөјләмәк, башгаларыны динләмәк, мүсаһибәдә фәал иштирак етмәк вә с. кими мүнүм вәрдишләрин ушаглар ашы-

ланмасы тәләб олунур. Тәрбијәчи елә етмәлидир ки, ушаглар суаллара дүзкүн чаваб вермәји өјрәнсинләр, нитгдә һәм садә, һәм дә мүрәккәб чүмләләрдән истифадә едә билсинләр, мәтнин һағыл едәркән әсас мәзмундан узаглашмасынлар. Орта груп ушагларынын чәтин тәләффүз етдикләри р. л вә с. бу кими сәсләрин дүзкүн тәләффүзү үзәриндә хүсуси иш апармағ лазымдыр. Орта группларда ана дили тәлиминин гаршысында ашағыдакы вәзифәләр дурур:

- 1) ушагларын лүгәт еhtiјатыны зәнкинләшдирмәк;
- 2) онларын нитгинин грамматик чәһәтдән формалашмасына наил олмағ;
- 3) ушагларда нитг мәдәнијјәтини тәрбијә етмәк.

Кичик групплардан фәрғли оларағ, орта группларда ушаглар нәинки көзләри өнүндә олан шәјләри, ејни заманда јәдләрында галан шәјләри дә тәсвир етмәли идиләр. Бу группларда дидактик ојунлар мүсаһибә, һағыл етмәк, һекајә охумағ, шәр сөјләмәк, мүсаһибә, кәзинти тәшкил етмәк кими вәситә вә јоллардан истифадә едилмәлидир. һәммин группларда мүүјән бир әшјаны тәсвир етмәк, лүгәт вә рабитәли нитг үзрә ишин даһа дәрин вә рәнкарәнк јолларындан истифадә етмәк дә лазымдыр.

Бүтүн бунлар ушагларын көрүш даирәсинин инкишафына, лүгәт еhtiјатынын зәнкинләшмәсинә, нитгин грамматик чәһәтдән дүзкүн формалашмасына вә үмумијјәтлә, нитг мәдәнијјәтинин мүкәммәлләшмәсинә хидмәт едир.

Зағатала шәһәриндәки 1 нөмрәли ушаг бағчасынын тәрбијәчиси З. һәсанованын орта группа апардығы бир дидактик ојуну нәзәрдән кечирәк. Ојунун ады «Мејвәни дадына көрә тап» иди; ојунун гајдасына көрә ушаглар әл-әлә вериб, гапы дүзәлдирләр. Галан ушаглар исә бир-биринин архасында гапыдан кечмәјә һазырлашырлар. Тәрбијәчи әввәлчәдән, дограмыш мејвәләри, гапыны тәмсил едән ушагларын јанында столун үстүнә гојур. Сыра илә дајанмыш ушаглар бир-бир гапыдан кечирләр. Тәрбијәчинин ишарәси илә гапыны тәмсил едән ушаглар гапыдан кечән ушаглардан бирини сахтајыб, башына кағыздан тајрылмыш папағ кечирир вә көзләрини јуммағы ушаға тәклиф едирләр. Бу вахт тәрбијәчи дограмыш мејвәләри гашыгла (һәр ушағын гашығы вардыр) папағ кејмиш ушағын агзына верир, ојунун гајдасына көрә ушаг көзләрини јумарағ мејвәни јејиб, дадына көрә ону тапмалы, һәммин мејвәнин адыны вә дадыны демәлидир.

Тәрбијәчи—Севил сән һансы мејвәни једин?
Севил—алманы.

Тәрбијәчи—алманын дады нечәдир?

Севиля—алма јемәлидир.

Тәрбијәчи—сәи једијин алманын дады нечәдир?

Севиля—туриш да дадыр, шириш дә.

Тәрбијәчи—ушаглар, Севиляни једијя алманын дады тур-
ташириндир.

Ушаглар јени сөз ешидирләр—туришаширин. З. Нәсанова
туришаширин сөзүнүн мәнасыны ушагларга баша салыр, ону
ушагларга бир нечә дәфә тәкрар етдирир.

Ушаглардан Таһирә илә Күлшән армуду, Илһам исә ал-
маны дадына көрә таныјыр вә адыны дејирләр.

Беләликлә, бүтүн ушаглар гапыдан кечиб, мејвәнин ады-
ны дүз демәјә вә мејва һагында билдикләрини данышмага
чалмышлар.

Тәрбијәчи исә бу ојун заманы, ушагларын дүгәтини јени
сөзләр һесабына зәнкинләшдирир. Тәрбијәчи өз мәгсәдина
наил олур. Ушаглар јени сөз өјрәнмәклә бәрабәр тәрбијәчи-
нин суалларына дүзкүн чаваб верир вә мејвәләри дадына,
адына көрә мүәјјән едирләр.

Тәрбијәчи ушагларын дүгәт еһтијатыны зәнкинләшдир-
мәк мәгсәди илә орта группларда ашагыдакы дидактик ојун-
лардан истифада едир. «Чичәкли домино», «Сәсиндән таны»,
«Телефон», «Әлиндә нә вар», «Чичәји ијинә көрә тапын»,
«Мејвәләри јарпагындан таны», «Торбада нә вар», «Мәктәбә
гәбул», «Фәсилләри өјрән».

Мәктәбә јеничә гәбул едилмиш ушагларла мүәллим са-
вад тәлиминә башламаздан әввәл, дүзкүн тәләффүз вә сәс
тәһлили үзрә һазырлыг мәшгәләләри апарыр. Чүнки сәсләри
бир-бириндән ајырмагы бачармајан ушаглар, кәләчәкдә оху
вә јазы процесиндә чох чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә бағ-
чаларын кичик группларындан башлајараг, ушагларга сәсләри
дүзкүн сөјләмәк вә сөзүн тәркибиндәки сәсләри ајырмаг
бачарыгы верилмәлидир. Бағчада иш елә тәшкил едилмәли-
дир ки, ушаг мәктәбә кәдәркән бүтүн сәсләри дүзкүн тәләф-
фүз елә билсин.

Ушагларга сәсләрин дүзкүн тәләффүзүнү өјрәтмәк үчүн
хүссәи мәшгәләләр кечирилмәлидир. Бу мәшгәләләр орта
группларда тәғрибән ајда бир дәфә кечирилмәлидир. Лакин
тәрбијәчи буунла кифәјәтләймәмәли, бүтүн күнү һәммин иши
диггәт мәркәзиндә сахламалы вә јери кәлдикчә лазыми јол-
лардан истифада етмәлидир. Ејин заманда әкәр группларда
ајры-ајры сәсләри дүзкүн тәләффүз елә билмәјән ушаглар
варса, тәрбијәчи онларла мүнтәзәм мәшгул олмалыдыр.

Бағчаларын орта группларында ушагларын әкәсәријјәти
сәсләри дүзкүн тәләффүз етмәләринә бахмајараг бәзи 5 јаш-
лы ушаглар ш, р сәсләрини дүзкүн тәләффүз елә билмәирләр.
Белә һалларда ичәрискидә ушагларын тәләффүз елә билмә-
дији сәсләр олан ојунчаг шејләринин алларындан истифада
етмәк мөсләһәтдир.

25 нөмрәли ушаг бағчасында орта группун тәрбијәчиси
К. Сүләймәнова бу мәгсәдлә «Гатар ојунундан» истифада
едир. О, мүәјјән сәси дүзкүн тәләффүз елә билмәјән ушага
паравоз ролуну ифа етмәји талшырир. Бу ојунда һәммин ушаг
фын-фын сәсини чыхарараг, паравозу тәмсил едир, газан
ушаглар да онун дедијини тәкрар едирләр. Паравоз стансија-
дан тәрәнәркән һәрәкәти әввәлчә јаваш олур, кет-кәдә сүр-
әт артыр вә гатар нөвбәти стансијага чатыр. Ушаглар бу үч
мәрһәләнин һәр бириндә мувафиғ сәс чыхарырлар: әввәлчә,
фынш... фышш... сонра фын-фынш... даһа сонра јени
фыншшш... фышшшш...

Ш сәсини тәләффүз елә билмәјән ушаг һәр дәфә паравоз
стансијага чатаркән онун сәсини узадараг тәләффүз етмәли
олур. Бу процесдә ш сәси фы сәсләриндән ајрылыр вә бир гә-
дәр сағ тәләффүз едилир (ш, ш, ш).

Беләликлә, үзүн мүддәтли тәкрардан сонра ушаг ш сә-
сини дүзкүн тәләффүз етмәји өјрәнир. Орта группларда ушаг-
ларын итгини икиншәф етдирмәк үчүн мүсаһибәләрдән дә
кениш истифада едилмәлидир. Бағчаларда апарылан мүсаһи-
бә заманы ушаг, әтраф мүһитлә таныш олур вә онларын дү-
гәт еһтијаты зәнкинләшир.

Тәрбијәчи ушагларла мәишәт, бөјүкләрин әмәји, табиәт
һадисәләри вә с. һагында мүсаһибәләр апары биләр. «Мәи-
шәт» мөвзусу үзрә мүсаһибә апараркән ушагларга мүхтәлиф
суаллар верилә биләр. Мәсәлән, атаи (анан) һарада ишләјир?
«Ев ишләриндә ананя нечә көмәк едирсән?» «Һансы ојунчаг-
ларын вар?» вә с.

Тәрбијәчи мүсаһибә үчүн һамыны марағландыран мөв-
зулар сечмәли вә белә мүсаһибәләрә чидди һазырлашмалы-
дыр. Тәрбијәчи лазым кәләрсә мүсаһибәнин характеринә,
мөзмунуна үјгүн олараг мүхтәлиф шәкилләрдән, тапмача-
лардан, шејләрдән дә истифада етмәлидир.

Мүсаһибәнин суаллары бир мөвзүјә јөнәлдилмәлидир.
Һәм дә суаллар елә гурулмалыдыр ки, ушаглар она дүзкүн
чаваб верә билсинләр. Белә мүсаһибәләр ушагларын фәаллы-
гыны артырмага көмәк едир.

Ушаг әһәтә олундуғу мүһитдән алдыгы тәәссүраты, әса-

сөн нагыл вә һекајә васитәсилә өз шүүрунда чанландырыр. нагыл вә һекајәләр ушагларын нитги илә јанашы јарадычы тәхәјјүлүнү вә фантазијасыны да инкишаф етдирир. Олар нагыл вә ја һекајәни даңышаркән, сөзләри дүзкүн демәјә, лазымы нитонасија илә сөјләмәјә чалышырлар. Ушага нагыл вә һекајәни ардычыл, мәнтиги вә дәгиг сурәтдә сөјләмәји өјрәтмәк дә лазымдыр.

Бакыдакы 63 нөмрәли бирләшмиш ушаг багчасынын тәрбијәчиси З. Бајрамованын бу сәһәдә көзәл иш тәчрүбәси бардыр. Онуи орта группа апардыгы «Түлкү вә кечи» нагылыны тәһлил едәк. Тәрбијәчи тәләсмәдән, јүксәк нитонасија илә нагылы охујур. Ушаглар диггәтлә гулаг асырлар. Тәрбијәчи ушаглара мурачиәтлә:

—Ушаглар, ким «Түлкү вә кечи» нагылыны даңышар?

Ушаглардан бири тәрбијәчинин көмәји илә нагылы даңышыр: «Бир дәфә түлкү бир гарга көрдү, онун далынча гачды, суја дүшдү. Түлкү гујуда отуруб дәрәләнирди. Кечи саггалыны тәрпәдә-тәрпәдә кедирди. Гујуда түлкүнү көрүб сорушду:

— Түлкү ләлә, орада нә едирсән?

Түлкү јаландан деди:—Гујуда динчәлирәм, бура лап јакшыдыр, сән дә кәл мәним јаныма. Кечи түлкүнүн јанына тулланды, Түлкү кечинин бујнузуна миниб орадан чөлә гачды, кечи гујуда ачындан өләчәкди. Ону тапыб гујудан чыхартдылар»

Адил, Севил вә башгалары да чох севдикләри бу нагылы јадда сахлајараг тәрбијәчинин сөјләдији кими даңышмага чалышырлар.

Ушаглардан бир нечәси нагылы сөјләјәркән чәтинлик чәкирдиләр. Белә һалларда тәрбијәчи суал-чавабдан истифадә едирди.

Тәрбијәчи—Ушаглар, ким дејәр, түлкү бир дәфә нә көрдү?

Ушаглар—Гарга.

Тәрбијәчи—Түлкү бир дәфә гарга көрдү.

Тәрбијәчи чүмләни бир нечә ушага тәкрат етдириди.

Суал-чаваб бу јолла давам етдирилир. Суал-чавабдан сонра нагыл, ики ушагдан сорушулду.

Беләликлә, тәрбијәчи ушаглары ардычыл сурәтдә даңышмага алышдырыр. З. Бајрамова ушагларда рабитәли нитг вәрдишинин инкишаф етдирмәк үчүн нагылы јенидән даңышмаларыны онлардан тәләб едир.

Тапмачалар васитәсилә дә ушагларын билик сәвијәси артыр, нитги вә зәһни инкишаф едир, онлар сәлис даңышмага, дүзкүн чаваб вермәјә алышырлар. З. Бајрамова кәзинги вә екскурсија заманы, дидактик ојулардан, мусәһибә заманы исе халг јарадычылыгы нумунәләриндән дә кениш истифадә едир. «Торбада нә вар?» адлы дидактик ојуну кечәркән торбадакы мејвәләрдән хүсусилә, нар һаггында ушаглара мә'лумат верилир.

Тәрбијәчи Фәридәнин торбадан чыхардыгы нары ушагла-ра көстәрәрәк суал верир.

Тәрбијәчи—Ушаглар, Фәридә торбадан нә чыхармышдыр?

Ушаглар—Нар.

Тәрбијәчи—Ушаглар, нарын дады нечәдир?

Ушаглар—Нар турш олур, нар ширин олур.

Тәрбијәчи—Ким нар һаггында тапмача билир? (һеч кәс әлини галдырмыр).

Тәрбијәчи—Ушаглар, сиз гулаг асыи, мән сизә нар һаггында тапмача дејим.

Дәнәләри турш,

Ширин вә мејхош

Бир сандыгчала

Јүзү отурмуш.

Тәрбијәчи дејир ки, турш вә ејни заманда бир аз ширинлији олан нар мејхош адланыр.

Тәрбијәчи тапмачаны бир нечә дәфә тәкрат етдикдән сонра ушагларын јени өјрәндикләри сөзү хорла тәкрат етдирир. Сонра исе тәк-тәк сорушур. Ушагларын һамысы тапмачаны әзбәрдән дејирләр.

З. Бајрамова ушагларын нитг инкишафы үчүн чалышма кими сајмачалардан да истифадә едир. Ушаглардан 6 нәфәри ш сәсини дүзкүн тәләффүз едә билмирди. З. Бајрамова бу мөгсәдлә ашагыдакы сајмачадан истифадә етмишдир.

Әкил-бәкил гуш иди.

Диварда отмуш иди.

Кетдим ону тутмага вә с.

Ушаглар бу сајмачаны бир нечә дәфә тәкрат едәрәк, ш сәсини дүзкүн тәләффүз етмәји өјрәнирләр.

Садыг ШУКУРОВ.

САЈАТ-НОВА

(АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 250 ИЛЛИГИ МҮНАСИБЭТИ ИЛӘ)

Сајат-Нова Загафгазија халqlарынын достлуғу тари-хиндә хүсуси јер тутур вә XVIII әср ермәни ашығлары ичә-рисијдә ән көркәмли сөз устасыдыр. Сајат-Нованын атасы һәләбли, анасы һавлабарлыдыр. О, азербайчанча ше'рләрни бириндә бу барәдә белә јазыр.

Вәтәним Тифлисдир, сәмти-Күрчүстан,

Анам һавлабарлы, атам һәләбли.

Онун атасы Карапет XVIII әсрнин әввәлләриндә һәләбдән Тифлисә кәлмиш вә Сара адлы бир гызла евләнмишдир. 1724-чү илдә Сајат-Нова анадан олмушдур. Бөјүк ашығ-ша-ирин әсил ады һарутјун, фамилијасы Сајатјандыр. О, ше'р-ләринин бириндә ады һаггында белә дејир: «Һарутунам, мә-нә Сајат-Нова дејәрләр».

Демәли Сајат-Нова шаирин тәхәллүсүдур.

Лакин Сајат-Нова тәдгигатчылары онун тәхәллүсүнү Са-ват-Нова, Саатлама, Саат-Нома, Саатнао, Саат-Ноға вә бир чох башга шәкилләрдә тәләффүз етмишдиләр. Бу тәдгигат-чылардан бәзиләри исе «Сајат-Нова» сөзүнүн мә'насыны изаһ етмәјә чалышаркән мүбәһисәли мәсәләләрнин јаранмасы-на сәбәб олмушдур.

И. Гришашвили «Сајат-Нованын «јени мүәллим», К. Ле-војан «шәһрәтли овчу», О. Туманјан «маһны, мусиги һаки-ми» кими мә'наландырмышды. Лакин К. Левонјан әввәлки фикринин үстә бәркијиб галмамыш 1926—1929-чу илдә Сајат-Новаја һәср олунмуш әдәби кечәләрдә чыхыш едәркән мүғән-нини «Мусиги овчусу» адландырмышдыр. Рус алими В. Кир-потин исе Сајат-Нова тәхәллүсүнүн һиндчә олдуғуну сөј-ләмишдир. Исте'дадлы әдәбијатшүнас М. Сејидов исе В. Кирпотинин сөзүнә ирад тутараг «Сајат-Нова» адлы моно-графијасында көстәрир ки, нә Сајат, нә дә Нова һиндчә де-јилдир. Мә'лум олдуғу үзрә «Сајат», јахуд «Сәјјад» әрәбчә

овчу демәкдир. «нова» («нова») исе он ики әсас мугамдан биридир. Азербайчан опера сәнәтинин баниси У. Иҗаыбәјо-вун дејији кими, «нова» («нова») јунан тоғларында көрә «ми-дир. «нова» («нова») кәлмәси билаваситә мусиги илә әләгә-дардыр. Мәшһур низамишүнас Е. Бертелс дә XIV әсрдә јә-шајан өзбәк шаирин Әлишир Новаинин тәхәллүсүнү «мело-дичный» дејә изаһ етмишдир. Бүтүн бунлардан сонра Азәр-байчан алими М. Сејидов Сајат-Нова тәхәллүсүнүн: «мусиги овчусу», «мусиги ашиги», «мусигидә шәһрәт газанан», «муси-ги устады» кими мә'наландырмышдыр. Шаирин өз тәхәллүсү һаггында ше'рләриндән бириндә охујуруг:

Сајат-Новајам, Сәјјад

Адымы бил, сај ад.

Үзүнә һәсрәт гојма

Демә бу өзкәдир, бу јад.

Көрүндүјү кими, «Сајат-Нова», «Сәјјад» вә «Сај ад» сөз-ләри арасында һеч бир ајры-сечкилик јохдур. Бурадан ајдын олур ки, Сајат-Нова өзү тәхәллүсүндәки «Сәјјад» сөзүнү «овчу» вә «сајылан ад» мә'насында ишләдир.

Сајат-Нова он ики јашында тохучу јашында шакирд ол-муш, он дөрд јашында тохучулуг сәнәтини өјрәндији үчүн ус-тасына һәдијјә вермишдир. Онун тохучулуг сәнәгиндән нә вахт әл чәкиб ашығлыг етдији мә'лум дејилдир.

Лакин гејд етмәк ләзимдыр ки, Сајат-Нова он једди јә-шындан сонра мәшһурлашмышдыр. О, ушағлыгдан каманча, саз вә чонгури чалмаға мејл етмиш, һәр ики мусиги әләтини мәһарәтлә өјрәнмишдир.

Сајат-Нова бир мүддәт II Ираклинин сараында јаша-мыш вә һөкмдар тәрәфиндән мукәфатландырылмышдыр. Бу һагда күрчү салнамәләриндән бириндә шаирин өз сөзләри сахланылыр. Орада дејилир ки, «Мән сазда чалмағы бача-рырдым. Күрчү маһныларыны фарс мотивиндә охудум. Бучу мәнәдәк һеч кәс етмәмишдир. Елә ки, Иракли падышаһы, биз мусигичиләри мәчлисә чағырды, мән фарс мотивиндә күрчү-чә охудум. Бу, шаһын чох хошунә кәлди. О, мәнә һәдијјә олараг гижмәтли бир хәләт верди. Бундан сонра чохлары исе-тәди ки, мәнним јолуму давам етдирсин».

Лакин Сајат-Нова сарајдакы һагсызлығлары дөзә бил-мәмиш, јалтаг вә икнүзлү ә'јанларла тоғгушмуш вә беләлик-лә сарајдан говулмушдур. II Иракли нәғмәкары сарајдан гов-магла кифәјәтләnmәмиш, ону әдәбијатдан узаглашдырмаг үчүн Ахбат монастырына көндәрмишдир. Сајат-Нова монас-

тырда дәрди кечән күнләрнин каманчасынын телләри илә бөлүшүш, чалмыш, охумуш, монастыр гадя-гануларыннан экинә һәрәкәт етмиш, ашыгыг сәнәтиндән әл чакмәмишдир.

Тарихи сәнәдләр вә аҗры-аҗры тәдигатчылар белә кәстәрир ки, Сајат-Нова өмрүнүн ахырынадәк монастырда јашамышдыр. Гәддәр вә гәнигән Ага Мәһәмәд Шаһ Гачарын сәрбазлары тәрәфиндән 1795-чи илдә монастырда ибадәт едәркәи өлдүрүлүшдүр.

★

Сајат-Нованын ше'рлерини јалиыз «мәһәббәт лирикасыдыр»—дејә мөһлудлашдырмаг олмаз. Онуи лирикасында ичтимәи-сијаси мәзмун да мүһүм јер тутур. Степан Шаумјан милләтчиләрә гаршы јаздыгы мәгаләләриндә фикрини образлы вермәк үчүн Сајат-Нованын ше'рлериндән истифадә етмишдир.

Сәнәткарини јарадычылыгы илә таныш олдугда һаким тәбәгәјә бәсләниләи ки и вә нифрәт өзүнү ачыг вә ајлын бир шәкилдә кәстәрир. Зәнкииләр вә јохсуллар дејә инсанларын ики група бөлүмәси шаирни кәдәрләндирир. О, бу тәбәгәләшмәдә инсанларын һәјәт тәрии һаггында фикирләрини белә бир шәкилдә үмүмләшдирәрәк јазыр:

Кими касыб, кими гызылла зәнкин,

Кими шәраб, кими зәһәр ичир.

Бири вај, бири дәрл-гәм чәкир

Бири күл дәрир, бири тикан.

(Ермәничәдән сәтри тәрчүмәдир).

Бурада һәјәт, тәбиәт е'тибары илә һәмшә шән олан Сајат-Новаја она көрә зәһәрлидир ки, орада шадлыгдан әләмәт јохдур. Инсанларын әксәријјәти шәраб әвәзинә зәһәр ичир. Бу исә Сајат-Нованын үмуми шәкилдә олса да белә, синфи бәрәбәрсизлијә дәгәјд галмалыгыны кәстәрир. Белә бир һәјәтда күл әкәнләр, тикан дәрир. Буна көрә дә бүлбүл күлдән өтрү аглајыр. Шаир бүлбүлә мүрәчиәт едәрәк «Сән аглама, мән агларам»—дејир. Өзүнүн дәрдинин бүлбүлүн дәрдиндән чох олдуғуну, халгын дәрдини чәкдијини «мән ел үчүн кирјан олдум» дејә сөјләјир. Бунунла да шаирин халгын дәрдини чәкәи намуслу бир инсан олдуғу ајдынлашыр.

Сајат-Нованын II Ираклин сарајында јашамасы онун дүнјакөрүшүнү зәнкиләшдирди. О, сарај ријакарлыгларынын шаһиди олур. Сарајдакы чәкишмәләр шаирин нифрәтини артырыр. Дәрдинә чәрә ахтармаг үчүн:

«Һара кедим? Кимә дејим? Вармы адил етсин чәрә», «Һәшдат мән дәрдим вар јаралы билмәз» — дејә зәманәдән шика-

јәт едир, адиллик ахтарыр. Дәрдини алачыны тапа билмәдијинә көрә шам кими әријир. «Агларам» әдлы ше'риндә белә јазыр:

Дәрди-гәмдән дөндүм шама, сызларам пунһан агларам
Гајгычыл бир вәкил кими олурам палан, агларам,
Дәрбәдәрәм јувам јохдур, вәтәи дејиб, ган агларам.
(Тәрчүмәси М. Раһимидир).

Һәгигәтәи ел дәрди чәкәи бир сәнәткар үчүн сарај «јува» ола билмәзди.

Сајат-Нованын ше'рләри сәнәткарлыг чәһәтдән дә камил әсәрләрдир. Онуи истифадә етдији бәдئي тәсвир васитәләри рәнкарәнкдир. Шаирин ше'рлеринин дили садә, вәзни ојнаг, гафијәләри аһәикдардыр. Үмумијјәтлә, Сајат-Нова ән чох гошма, мүхәммәс, мүстәзәд вә башга ше'р ивәләриндән истифадә етмишдир. О, ашыг әдәбијјәтиндә кениш сурәтлә ишләдилән гошмадан:

Бүлбүлү күлшәвдән етди,

Көз јашыны гандан етди,

Ахыр сәни мәйдән етди,

Нашы долана-долана.

(Тәрчүмәси М. Раһимидир).

вә гошманын ән чәтин нөвү олан ајағлы-зәнчирли гошмадан мәһарәтлә истифадә етмиш вә буна мүвәффәг олмушдур.

Сидгинән истәрәм күлкүн чамалыи,

Пәрванә тәк мәни јандырма нара,

Кејмишәм гара

Дүшдүм дијара.

Дијарда галмады јахшы-јаманым

ки, мән сөјләмәдим бимүрвәт јара,

Дилсиз бямара

Лә'лү-көвһара

Көвһари лә'линән дәһанда көрдүм,

Зүлфү чин-чин олмуш көрдәндә көрдүм,

Гәрәнфил, јасәмән, сүсәндә көрдүм,

Бахыб сөјр еләсән кул јарпаглара,

Јашыл таглара

Ачмыш баглара.

(Мисралар М. Сејидовун «Сајат-Нова» китабындан алынмышдыр).

Бүтүн бунлар ону кәстәрир ки, сәнәткар өз јарадычылыгы е'тибары илә ән чох Шәрг поезијасына, хүсусилә Азәрбајчан халгынын поезијасына бағлыдыр. Онуи әдәбијјат әлә-

минə mə'lum olan ше'рлəриндən 120-сн Азэрбајчан, 70-н ермəни və 50-сн кўрчў диллиндəдир. Лакин шаирин елə ше'рлəри дə вар ки, орада мисрəнин јарысы ермəничə, јарысы азэрбајчанчадыр. Шаирин елə ше'рлəри дə вардыр ки, орада кўрчў, ермəни, Азэрбајчан və фарс сөзлəри гарышыг ишлəдилмишир. Лакин белə бир һал ше'рин аһəнкдарлыгына хэллə кəтирмир, экиннə сөз рəнкарəнклији илə ше'рин охунушунда бир шириликлə јараныр.

Бəзи тəдғигатчылар белə иддиə едирлэр ки, Сајат-Нова јарадычылыга илк дəфə кўрчў диллиндə јаздыгы ше'рлəри илə башламышдыр. Лакин бу һеч дə белə дејилдир. Халг шаирин илк дəфə 1742-чи илдə Азэрбајчан, јалныз сонралар исə кўрчў və ермəничə ше'рлэр јазмышдыр. Һатта Сајат-Нованын илк тəдғигатчысы və нашири К. Һахвердјан 1852-чи илдə Москвада чап етдирдији «Сајат-Нова» адлы китабын мўгəддимəсиндə јазмышдыр: «Бизим ашыг да башгалары кими илк дəфə өз адыны тўркчə (азэрбајчанча—С. Ш.) сөјлəдији маһнылары илə шөһрəтлəндирмишир¹. Бу бир даһа ону кəстəрир ки, Сајат-Нова өз јарадычылыгы е'тибары илə Азэрбајчан поезијасына бағлы олан сənəткардыр.

Сајат-Нова ермəничə маһныларында да азэрбајчанча сөзлэр və Һатта азэрбајчанча бүтөв чўмлэлэр ишлəтмишир. Хўсусилə, Тифлис шивəсиндə ше'р јазаркəң өз маһныларынын аһəнкдарлыгы və баризлији үчүн азэрбајчанча сөзлəрдən кениш истифадə етмишир. К. Левонјанын һесабына кəрə Сајат-Нованын тəкчə ермəничə олан бир ше'риндə ермəничə олмајан 85 сөз ишлəдилмишир ки, бунун да чохуну Азэрбајчан сөзлəри тəшкил едир.

Сајат-Нованын Азэрбајчан əдəбијаты илə билаваситə əлагəсини, маһныларында истифадə етдији бəдни сурəтлəрдə və тəшбиһлəрдə дə кəрмək олар. Онун маһныларынын вəзи və аһəнкдарлыгы да Азэрбајчан поезијасы илə билаваситə бағлыдыр. Шаир кəзəлликлə, тəвəзəкарлыг, сəдагəт, атəшин мəһəббət və гəһрəмаилыг кими мотивлəри экс етдирəркəн, мўгајисə тəриги илə тез-тез Азэрбајчан поезијасына мўрачи-эт етмиш və Азэрбајчан поезијасынын мəшһур сурəтлəриндən, хўсусилə Низаминин Лејли və Мəчнун, Фəрһад və Ширин кими сурəтлəриндən истифадə етмишир.

Тəкчə буну гејд етмək кифајəтдир ки, 1961-чи илдə Ленинградда «Сајат-Нова» ады илə нəшр едиллəн китабда 121 ше'р топланмышдыр ки, бурада Лејли—10, Мəчнун—14, Ши-

¹ «Сајат-Нова» М. 1852, введене, стр 7.

рин—5, Фəрһад—8 дəфə тəкрар едилмишир. Сајат-Нова Лејлијə—кəзəлликлə, фəдакарлыг və һəғиғи иксан мəһəббəтинин идеал бир гəдми пумунəси кими бахмышдыр.

Ермəни халгынын бу кəркəмли шаирин маһныларында јалныз Низаминин гəһрəмаиларынын адларыны јох, Азэрбајчан шифаһи халг əдəбијатында кениш сурəтдə танынан Ашыг Гəриб və Шаһсəпəмин адларыны да хатырламышдыр.

Бүтүн бунлар ону кəстəрир ки, Сајат-Нова Азэрбајчан шифаһи халг јарадычылыгына бағлы бир сənəткар олмушдур. Ə. Ахундов «Сајат-Нова və ашыг əдəбијаты» адлы мəгалəсиндə бу ермəни ашыгынын Зағатала рəјонунда јашадыгыны, Зағатала ашыгларына тə'сир етдијини дə јазыр.

Мə'lумдур ки, II Иракли өз дəврүндə эи јахшы шаир və мўғəннилəри сарајына дə'вəг етмəји хошламышдыр. Хўсусилə, бу заман о, Азэрбајчан шаирин Видадини дə сараја апармышдыр. Белəликлə, еһтимал етмək олар ки, Сајат-Нова Видади илə ја сарајда, ја да Тбилисвин башга бир јериндə кəрүшмүшдур. Тарихи фактлар ону кəстəрир ки, Видади дə Сајат-Нова кими сарај əдалəтсизликлəринə дəзмəдији үчүн II Иракли тəрəфиндən һəбс етдирилмишир.

Сајат-Нованын азэрбајчанлылар ичəрисиндə танынмасы тарихи гəдим олса да, онун тəдғиги јалныз совет дəврүндə андир. Азэрбајчанда Совет һөкүмəтинин јараныб мəһкəмлəндирилмəsi ики халгын əдəби əлагəлəринин өјрəнилмəsiнə сəбб олмушдур. Бу сəһədə М. Ариф, Н. Араслы, М. Сејидов, Мир Чалал, Ə. Султанлы, Ə. Ахундов, М. Тəһмасиб, Ф. Фəрһадов, К. Тарвердијева və башгалары фикир сөјлəмиш və елми-тəдғигат эсэрлəри јазмышлар. Лакин бунларын ичəрисиндə М. Сејидовун «Сајат-Нова» адлы монографијасы диггəти даһа чох чəлб едир. Сајат-Нова ше'рлəринин азэрбајчанлылар арасында кениш јайлыб танынмасы совет дəврүнə андир. 1945-чи илдə сənəткар ашыгын өлүмүнүн 150 иллији илə əлагəдар оларəг «Коммунист» (азэрбајчанча), «Əдəбијат», «Азэрбајчан кəнчлəри» гəзетлəриндə, «Вəтəн угрунда», «Азэрбајчан» və «Азэрбајчан мəктəби» журналларында, «Ермəни поезијасы онтолокијасы» və «Ашыглар» китабында бөјүк шаирин ше'рлəри илə јанашы, онун јарадычылыгына даир бир сыра мəгалəлэр дə нəшр едилмишдир.

Умумијјəтлə, халг мўғəнчисинин маһныларынын бир һиссəсини 1945-чи илдən башлајарəг Азэрбајчан дилинə М. Раһим, II. Солтан, З. Хəлид, Ə. Əлибəјли və башгалары гəрчүмə

етмишләр. С. Вургун, М. Раһим, О. Сарывәлли вә башгалары исе онун адыны ше'рләрингә салмышлар.

Отуз илдән артыг әдәби јарадычылыгла мәшгул олан халг шаири С. Вургун Сајат-Нованын адыны ше'рләриндә вә «Вагиф» драмында ифтихар һисси илә чәкмиш, Короғлу вә Ашыг Әләскәр кими, Сајат-Нованын да азербайҗанлылар үчүн доғма олдугуну белә ифадә етмишдир:

Ашыглар сөз ачыр, елдән обадаи,
Дејир Короғлудан, Сајат-Новадан
Кечә дә, күндүз дә гајнајыр һәјат
Һәјатдан зөвг алыр гоча кайнат.

Осман Сарывәлли исе ермәни халгынын бу мәшһур ашыг һаггында өз фикрләрини «Гардашыг пәгмәси» адлы ше'рийдә јазмышдыр.

Сајат-Нова сурәти, өз әксини јалныз лирик жанрда дејил, поема жанрында да тапмышдыр.

Азербайҗан совет шаири М. Раһим «Сајат-Нова» адлы поема јазмышдыр. Поемада Сајат-Нова сурәти, гәһрәман вә устад ашыг сурәти кими јүксәлир. Сајат-Нова зүлмкар киязын дәјдүрдүјү бир јохсул азербайҗанлыны мүдафиә едир. М. Раһим Сајат-Нованын дилиндән дејир:

Азәр оғлунун мән заман-заман
Сада һәјатындән илһам алмышам.
Аз өјрәнмәмишәм ашыгларындан,
Намусла сөз гошуб каман чалмышам.
Ше'рләр демишәм Гафгаз елиндә,
Мән, бу үч гардашын ширин дилиндә.

Мәммәд Раһим тәрәфиндән еһтирасла, поетик рәикләрдән истифада јолу илә јазылан бу поема Азербайҗан вә ермәни халгларынын тарихи достлугуну көстәрир.

Загафгазијанын үч әсас халгынын дилиндә ше'р јазан Сајат-Нова бу халгларып әдәбијјатында мүстәсна јер тутур вә буна көрә дә бөјүк шаирин ше'рләри тәкчә бир халгын әдәбијјаты чәрчивәсиндән хејли кәнара чыхмыш, өлмәз бејпәлмиләл ашыг шөһрәти газанмышдыр.

Әлибала ӘЛИҖЕВ,
Ленин рајонунун Бузовна
гәсәбәсиндәки 38 нөмрәли мәктәбин
мүәллим.

VII СИНИФДӘ Г. Б. ЗАКИРИН «ШИШӘЛИЛӘР» ШЕ'РИНИ НЕЧӘ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Г. Б. Закир Азербайҗан әдәбијјаты тарихиндә тәнғиди реализмин тәмәл дашыны гојанлардан бири. һәм дә көркәмли сатирик кими мәшһурдур. Закир XIX әсрин биринчи јарысында јаранмаға вә ичкишаф етмәјә башлајан реалист-демократик әдәбијјатын илк көркәмли нүмајәндәси вә онуч јарадычысы һесаб олунар. Бу гүдрәтли сәнәткәрын һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәсинин кәнч нәслин тәлим-тәрбијәсиндә хүсуси әһәмијјәти вардыр. Буна көрә дә орта мәктәбин «Әдәбијјат» програмларында вә дәрсликләриндә Закирин һәјатынын, әсәрләринин тәдрисинә кәнш јер верилмишдир.

Закир јарадычылығы һәртәрәfli шәкилдә IX синифдә өјрәдилир. Бу синифдә шаирин һәјат вә јарадычылығы әтрафлы өјрәдилмәклә јанашы, һәм дә онун «Бәди-сәбә» гошмасы, «Нә мүддәтдир» кәрајлысы, «Фәрзәнди әзиз» ше'ри вә «М. Ф. Ахундова мәктүб» сатирасы тәдрис едилир.

Бундан башға VI синифдә Закирин «Тысбаға, гарға, кәсәјән вә аһу» тәмәсли, VII синифдә исе «Шисәлиләр» сатирик ше'ри кечилир. Бу сагиранын өјрәдилмәсинә програмда 3 саат вахт ајрылмышдыр. Бу вахтдан сәмәрәли истифада едерәк, мөвзуну ашағыдакы шәкилдә планлашдырырам.

1-чи дәрс: а) јени мөвзу һаггында кириш мүсаһибәси; б) лугәт үзәриндә иш; в) ше'рин ифадәли олусунун тәһкили.

2-чи дәрс: а) әсәрин мәзмунунун мәнимсәдилмәси; б) мәтн үзәриндә иш.

3-чү дәрс: а) ше'рин идејача тәһлили; б) ше'рин бәди хүсусијјәтләри вә дили; в) Закир сатираларынын әһәмијјәти.

Јени мөвзу һаггында кириш мүсаһибәси апараркән шәкирдләрә изаһ едирәм ки, көркәмли шаиримиз Гасым бәј Закир XIX әсрин биринчи јарысында јашајыб-јаратмышдыр. Шаирин јашадыгы дөврдә Азербайҗан, о чүмләдән дә Закирин вәтәни Гарабағ чар Русијасынын табелијиндә иди. Бу дөврдә Гарабағ ајры-ајры әјаләтләрә бөлүнмүшдү. Бу әја-

лэтләрлә чар һакимләри вә онларын јахын көмәкчиләри олан јерли бәј-ханлар, мүлкадарлар ағалыг едирдиләр. Онлар чаризмин мүстәмләкәчилиг сijasәтини һәјата кечирир, јох-сүл вә зәһмәткеш халга, кәндлиләре амансыз диван тутурдулар. Она көрә дә бу заманлар Азәрбајчанда тез-тез халг үс-јаилары баш верирди. Закир өз халгынын доғма оглу кими, зәһмәткеш халгын башына кәтирилән мүсибәтләре биканә га-ла билмәзди. Закир чар һакимләринин, јерли бәј-ханларын, руһаниләрин ејибләрини, чиркин әмәлләрини онларын үзлә-ринә чырпан горхмаз вә чәсарәгли бир шаир олдуғу үчүн. «М. Ф. Ахундова мәктүб», «Чар мәмурларынын рүшвәтхор-лугу һаггында», «Һөкүмәт мәмурлары», «Моллалар һаггында»

«Гарабағ газысы» вә с. кими сатираларында Гарабағ вилајәтиндәки һәрч-мәрчлији, әдаләтсизлији, гәддар чар һакимләринин рүшвәтхорлугуну, јерли бәј-ханларын зүлмүнү, молла вә газыларын икиүзлүлүјүнү чәкинмәдән ифша едирди. О, Гарабағ вилајәтиндә баш верән бүтүн мәнфур әһвал-латлары, ганунсуз һәрәкәтләри мәктүб васитәсилә мүасир вә јахын досту М. Ф. Ахундова јазыб билдирирди. Бизим бу күн кечәчәјимиз «Шишәлиләр» сатирик ше'ри Закирин М. Ф. Ахундова јазлыгы мәктүблардан сечилмиш парчалардыр.

Мөвзу илә әлағәдар оларағ, шакирдләре сатира һаггында да гыса мәлумат верир вә изаһ едирәм ки, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә сатиранын мәншәји чох гәдимдир. Биз һәлә Низами, Фүзули јарадычылығында («Султан Сәнчәр вә гары», «Шикајәтнамә») сатиранын илк нүмунәләринә тәсәдүф едирик. Дөврүн ичтимаи-сijasи вәзијјәти илә әлағәдар оларағ XIX әсрдә сатирик ше'р А. А. Бакыханов, Г. Б. Закир, Б. Б. Шакир, М. Б. Надим вә с. кими шаирләрин симасында даһа да инкишафа башламыш вә о дөврдәки ше'римизин әсас голларындан бирини тәшкил етмишдир. XX әсрдә исә сатира халг шаиримиз М. Ә. Сабирин јарадычылығында ән јүксәк пилләјә чатмыш вә ингиләби сәчијјә дашымышдыр.

Сатира—кәскин тәнгид вә өлдүрүчү күлүшдүр. Сатирик әсәрдә јазычы чәмијјәтин вә халгын тәрәгтисинә мане олан һәр чүр дүшмәнләре, типләре, түфәјлиләре ачы-ачы күлүр, онлары өлдүрүчү күлүш васитәсилә амансыз тәнгид ате-шинә тутур.

Бу хүсусијјәтләри биз «Шишәлиләр» сатирасында да көрүрүк. Башга сатирик әсәрләрдә олдуғу кими «Шишәлиләр» сатирасында да мүхтәлиф истисмарчы синифләрин нүмајәндәләри вә түфәјлиләр кәскин сатира атешинә тутулмушдур.

Јени дәрсин изаһы заманы ше'рин формасы олан гош-ма һаггында да шакирдләре мәлумат верир вә онларын кеч-миш дәрсләрдә («Вағифлә Видадинин дејишмәси») гошма һаггында алдыглары нәзәри биликләри система саларағ даһа да мөһкәмләндирир, гошмаларын һечә вәзиндә (II һечалы ше'рләри 5—6; 6—5; 4—4—3 бөлкүләриндә) јазылдыгыны баша салырам. Дәрсдә шакирдләрин мүстәгиллијини, фәал-лығыны тәмин етмәк мөгсәди илә гошманын бир һечә бәнд-лини бөлкүләре ајырмағы шакирдләре тапшырыр, ејни за-манда шакирдләрдән бирини јазы тахтасына чағырарағ, аша-ғыдакы бәнди бөлкүләре ајырмағы она тәклиф едирәм. Ша-кирд тапшырығы бу чүр јеринә јетирир:

6	5	Чәми
Ваиз бизә охур	шәр'и-Мустафа,	II
Һәрәмә мүртәкиб	олмајын әсла.	II
Өзү лүм-лүм удур	батиндә амма	II
Заһирдә дедији	мә'наја бир бах	II

Јени дәрс һаггында кириш мүсаһибәсиндән сонра ше'ри әввәлчә өзүм нүмунәви шәкилдә охујур, ше'рдәки фистү, фү-чур, әндишә, сүраһи, ваиз, мүртәкиб олмағ, сәһра мәрдумү, әсәл, квартал, нырх, мужик, үләма, ләһзә, таәт, ула, муров, мүгим, мәриз, мәмат вә с. кими чәтин ашлашылаи кәлмәләрин лүғәти мә'насыны изаһ едәрәк, шакирдләрин лүғәт дәфтәрчә-ләринә јаздырыр, бу һазырлыгдан сонра исә ше'ри шакирд-ләре охудурам.

Ше'рин охусуну драм әсәрләринин охунушу үсүлунда апарырам. Белә ки, ше'рдә тәсвир едилән мүхтәлиф синиф нүмајәндәләринин сөзләрини бәндләр үзрә ајры-ајры ша-кирдләре охудурам. Ше'рин гираәти заманы чәтин сөзләрин шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн тәләффүз едилмәсинә диггәт јетирир, сәһв дејилән сөзләри јериндәчә дүзәлдир, беләликлә дә ше'рин ифадәли вә аһәнкдар охусуну тәшкил едирәм.

Икинчи дәрсдә әсәрин мәзмунунун мәнимсәдилмәси үзә-риндә иш апарырам. Бу мөгсәдлә ше'рин бәндләрини бир-бир охујуб тәһлил едир, һәр бәнддә јүрүдүлән фикирләр һаггында изаһат верир, мүхтәлиф синиф нүмајәндәләринин нә кими сәчијјә мәлик олдуғларыны ајдынлашдырырам. Дәрсин мөһкәмләндирилмәси мөгсәди илә ше'рин бәндләрини ајры-ај-ры шакирдләре дә охудуб тәһлил етдирир, ше'ри нәсрә че-вирмәји, әсәрин гыса мәзмунуну өз сөзләри илә нағыл етмә-ји онлара тапшырырам.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри мәти үзәриндә иш-

лэтмәјни, ејни заманда әдәбијјатдан кечилән мөвзулары Азәрбајҗан дилиндән кечилән мөвзуларла әлагәләндирмәјни тәдрис ишндә бәјүк әһәмийјәти вардыр. Бу, шакирдләри сәр-бәрәстлијә вә мүстәғиллијә алындырыр, онларын дәрәдә фә-аллығыны артырыр, һәм дә Азәрбајҗан дили дәрәсләрндә әј-рәдилән грамматик һанун-һәјдаларын даһа дәрндән мәһим-сәһилмәсинә көмәк едир. Буна көрә дә мән «Шишәлиләр» ше'рини тәдрис заманы мөвзуну Азәрбајҗан дилиндән кеч-дијим «Тамамлығын мә'нача һөвләри» мөвзусу илә әлагәлән-дирдим вә шакирдләрә тапшырдым ки, мәтн охусулар, ора-дакы һаситәсиз вә һаситәли тамамлығлары сечиб әјры-әјры сүтуларда дәфтерләринә јазсынлар. Шакирдләр тапшыры-ғы ашағыдакы шәкилдә јеринә јетирмишдиләр.

Тамамлығын мә'нача һөвләри:

Васитәсиз тамамлығлар.

Кими? Нәји? Нә?

Сәһра мәрдумуну, тачири,
имашан (и), әјраны (и),
рә'јәти, малы, дәвләти,
мүжикә, зүлмүн (ү), шикајәт,
сөзүнү, отраг, өзүн (ү),
әлачы..

Ше'рин мәзмунунун мәһимсәдилмәсиндән вә мәтн үзә-риндә иш апардығдан сонра, үчүнчү дәрәдә ше'ри идејача вә бәдин мөһәтчә тәһлил едирәм. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, әдәбијјат тарихимздә сатираның әсас баниси Г. Б. За-кирдир. Закир сәнәти мәзмун зәһкипчилијинә, ичтимаи һәја-тын кенш әкә етдирилмәси гүввәсинә маликдир. Оун сати-расындан һеч ким—нә чар чиновникләри, нә бәј, хан, мүлкә-дарлар, нә руһаниләр, нә дә зәһмәткеш халғы сојуб талајан түфәјлиләр јахаларыны гуртара билмәмишләр.

«Шишәлиләр» ше'риндә Закирин әсас тәһгид һәдәфләри чар һакимләри, јерли бәј-ханлар, руһаниләр вә түфәјлиләр иди. Шаирин чар һакимләри Тархан Мауравов вә Хандә-миров һағғында јаздығы сатиралар диггәти мөлб едир. Бу сатиралар она көрә әһәмийјәтлидир ки, бунлар үмумиләш-дирмә гүввәсинә маликдир. һәмчинин типик шәраитин реал лөвһәләри кими бизим нәзәримздә чаңлапыр. Мәсәлән, За-кир чар һакими Хандәмиров һағғында белә јазыр:

Көрсән таңызмасан јарымсағгалы,
Чыхыб әндазәдән дөвләти, малы.

Хандәмиров чалды, чапды маһалы.

О ки, вар тутуб өзүн кечәл гурумсағ.

Закир јарадычылығында бәј, хан вә мүлкәдарларын тәһ-гиди мәсәләси мүһүм јер тутур. Шаирин тәһгид етдији, атәшә тутдуғу бәј, хан вә мүлкәдарлар ичтимаи һәјат үчүн, зәһ-мәткеш халг үчүн бәла идиләр.

«Шишәлиләр» ше'риндә әсас тәһгид һәдәфләриндән би-ри дә руһаниләрдир. Закирин јарадычылығында руһаниләр: молла, газы, ваиз, үләма, сејид вә с. ифша олуған башлыча тәһгид вә сатира һәдәфләридир. Шаир бу ше'рләриндә көс-тәрир ки, руһаниләр: моллалар, ваизләр мәнбәрдән бизә «һә-рамә мүртәкиб олмайы әсла» дедикләри һалда, өзләри һара-мы «лүм-лүм удурлар». Шаир ејш-ишрәтлә, кефлә, шәраб ич-мәклә күн кечирән, зәһмәткеш халғын һесабына јашајан мол-лалары, сејидләри сатира атәшинә тутарағ јазырды:

Сураһи солунда, бадә сағында,

Мәзә габағында, меј додағында,

Булаг кәнарында, чај ғырағында,

Әммамеји-сејид, моллаја бир бах

«Шишәлиләр» ше'риндә чар һакимләри, јерли бәј-ханлар вә дин һадимләриндән башға, бир груп түфәјлиләр дә шаир тәрәфиндән кәскин сатира атәшинә тутулмушлар. Закир реалист бир сәнәткар кими һәмин түфәјлиларин чәмијјәт үчүн чох зәрәри олдуғларыны көрүрдү. Шаирин түфәјли-ләр групуна дахил олан вә ифша етдији типләрдән бири дә тачирләрдир. Закир бу ше'риндә олдуғча јығчам вә ғыса шәкилдә тачирләр үчүн сәһийјәви сајылан «алдатмағ» хүсу-сијјәтини дә тәсвир едир.

Закир М. П. Вагифдән сонра Азәрбајҗан бәдин дилини даһа жүкәк пилләјә галдыран ән гүдрәтли сәнәткарларымыз-дан биридир. Закир өз әсәрләрини, о чүмләдән дә «Шишәли-ләр» ше'рини кениш халг күтләләринин баша дүшдүјү сәдә вә бәдин бир дилдә јазмышдыр. «Шишәлиләр» ше'риндә бир сыра әрәб, фарс вә рус сөзләринин ишләндијинә бахмајарағ, ше'рин дили әсасән сәлис вә әјдындыр.

Һәр бир дәрәдә шакирдләрин фәаллығыны артырмағ, онларын мүстәғиллијинә хүсуси диггәт јетирмәк ләзимдыр. Бу чәһәти нәзәрә аларағ, мән, башға дәрәсләрдә олдуғу кими «Шишәлиләр» ше'рини дә тәдрис едәркән, шакирдләрин дәрәдә даһа фәал сурәтлә иштиракыны, һәмчинин мөвзуну дәрндән мәһимсәһилмәсини тә'һин етмәк мәгсәди илә ев-ристик мүсаһибә үсулундан истифадә едирәм.

Әли БАҒЫРОВ,
Ләнкәран району, Холмили кәнд
онбириллик мәктәбин мүәллим.

ШАКИРДЛӘРДӘ ДҮЗКҮН ЈАЗЫ ВӘРДИШЛӘРИНИН ЈАРАНМАСЫНА НЕЧӘ НАИЛ ОЛУРАМ

Шакирдин нә дәрәчәдә савадлы олмасы, һәр шејдән әввәл онун јазысында әкс олунур. Бу ишдә исә дил мүәллимләринин үзәринә мүнһүм вәзифә дүшүр. Мән бу чәһәти нәзәрә алараг һәмнишә чалышырам ки, дәрәс дедијим шакирдләр мәктәби битирәркән там савадлы олсун, өз фикрини шифаһи вә јазылы шәкилдә дүзкүн ифадә етмәји бачарсын.

Буна көрә дә мән дәрәс дедијим синифдә шакирдләрдин гаршылашдыглары чәтинликләри мүәјјәнләшдирир вә биринчи нөвбәдә бу чәтинликләри арадан галдырмаға чалышырам. Дәрәсләрдә апардығым мүшәһидәләрдән белә нәтичәјә кәлдим ки, шакирдләрдин өз јазыларында сәһв етмәләри ики мүнһүм сәбәбдән ирәли кәлир.

1) Шакирдләрдин шивә хүсусијјәтләриндән вә 2) гајдалары јахшы билмәмәләриндән.

Адәтән шифаһи нитг, чанлы данышыг јазыја ујғун кәлдикдә, дүзкүн јазылы нитгин јаранмасына мүсбәт тә'сир көстәрир. Лакин шифаһи нитг илә јазы арасында фәрг олдуғда, вәзијјәт башға шәкил алыр. Бу заман шифаһи нитг јазыја мәнфи тә'сир көстәрир. Хүсусилә мәним дәрәс дедијим мәктәбдә бу чәһәт габарыгдыр. Бурада јерли шивә хүсусијјәти үстүнлүк тәшкил едир.

Она көрә дә дүзкүн јазы вәрдишинин јаранмасында чәтинлик мејдана кәлир. Данышыг вәрдиши јазыја мәнфи тә'сир көстәрир, дүзкүн јазы вәрдишинин јаранмасыны ләнкидир.

Она көрә дә биринчи дәрәсдән бу чәһәтә чидди фикир верирәм. Илк нөвбәдә шакирдләрдин шивә вә ләһчә хүсусијјәтләри илә әлагәдар јазыда бурахдыглары сәһвләри мүәјјәнләшдирирәм. Сонрадан исә шакирдләрдин һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитги үзәриндә иш апарырам. Мәсәлән: V «б» синфиндә шакирдләрдин шифаһи нитгини мүшәһидә етдим. Нә-

мин синифдә билик сәвијјәләри вә јаш хүсусијјәтләри мүхтәлиф олан шакирдләр вардыр. Оларын чоғу илк дәрәсләрдә сөзләри Азәрбајҗан дилинин гајдаларына ујғун шәкилдә дејил, өз ләһчәләриңдә дејирдиләр. Мән өз мүшәһидәләрини билик сәвијјәси зәиф олан шакирдләр үзәриндә даһа чох апарырам вә оларын дилиндәки ләһчә хүсусијјәтләрини арадан галдырмаға чалышырам. Мисал үчүн һачыјева хәнчәр әвәзинә хәнчәл, оғлан әвәзинә оғлан, дејирләр әвәзинә дејилләр, әкәр әвәзинә әкәм; шакирд Әлијев Шуша шәһәри әвәзинә Шүшә шәһәри, бујнузу әвәзинә бојнузи, әждаһа әвәзинә әждаһо вә с. бу кими ифадәләр ишләдирир. Нәмин синифдә башға шакирдләрдин дилиндә дә белә хәталар вардыр. Бу күсуру арадан галдырмаға илк нөвбәдә шифаһи нитги дүзәлтмәкдән башлајырам. Буун үчүн Азәрбајҗан дилиндә дүзкүн данышан вә јазан шакирдләрдин күввәсиндән истифадә едирәм.

Шакирдләрдин ишләтдикләри хәнчәл, әкәм, оғлан, пәлуд, разу, бора, чакал, тәрчүбә вә бу кими сәһв ифадәләри башға шакирдләрә тәқрар етдирирәм. Бундан сонра һәмни шакирдләри бир-бир (сөзләри јанлыш ифадә едән шакирдләри) јазы тахтасына чағырырам. Бу шакирд һәмни сөзләри јазы тахтасында јазыр. Әкәр шакирд јазаркән дә сәһв бурахырса, мән јердә отуран шакирдләрдән чағырыб сәһвләри дүзәлтдирирәм. Белә илк һазырлыгдан сонра мән өјрәдичи характер лашыјан имла, јохлама имла, ифадә вә кичик һәчмли инша јазылары апарырам.

Мән јазы дәфтәрләрини јохларкән ләһчә илә әлагәдар олараг бурахылан сәһвләри хүсуси дәфтәрчәјә гејд едирәм. Шакирдин јазысында бу чүр сәһвләр һәдлиндән чох олдуғда, јазы тәһлилинә гәдәр дәрәсдән сонра фәрди олараг һәмни шакирдлә иш апарырам. Бурахдығы сәһвләрә аид кичик чалышмалар верирәм. Шакирдин өз сәһвини баша дүшмәсинә чалышырам.

Грамматика даһа чох мүчәррәд мәфһумлара малик олдуғундан шакирдләрдин аңламаларыны тә'мин етмәк үчүн I вә II сигнал системләринин гаршылыглы әлагәсинә кениш јер верирәм. Даһа доғрусу, орфографик гајдалары ашылајаркән сөзлү вә әјани шәрһин гаршылыглы тәтбиғинә чалышырам. Бу мәгсәдлә әјанилијә кениш јер верирәм. Хүсусилә чалышырам ки, шакирдләрдин шивә хүсусијјәтләри илә әлагәдар бурахдыглары сәһвләр әјани олараг онларын тәфәккүрләринә чатсын. Шакирдләрдин өз јазыларында ләһчә хүсу-

сифэтлэри илэ элагэдар оларга бурахылан сөһвлэри үмуми-лэшидириб аһагыдакы кими чөдвөли тэртиб едирэм.

	Дүзкүн жазылмашдыр.	Дүзкүн жазылмамашдыр.
1	Әкәр, говлуғ, еһтимал, төчрүбө.	Әкәм, говлог, еһтимал, төчрүбө.
2	Вахт, сөһа, Шуша де- жирләр, оглан.	Факт, сөһф, шүшө, де- жилләр, оглан.
3	Разы, палыд, бура, чаггал, жыгдылар, пара- воз.	Разу, палуд, бора, чакал, жыгдиләр, пара- вуз вә с.

Дәрсини гуртармасына он дәгигә галмыш чөдвөли жазы тахтасында асырам вә шакирдлэрини диггәтини һәмни сөз-ләрә чөлб едирэм. Шакирдләр чөдвөлдәни истифадә едиб өз дәфтәрлэриндә олан сөһвлэри дүзәлдирләр.

Беләликлә, ләһчә илэ элагэдар оларга ирәли кәләп сөһв-ләрә гаршы ардычылы иш апармаг нәтижәсиндә шакирдлэрини жазыларында олан сөһвлэри тәдричән арадан галдырмага һаһа олурам.

Јухарыда гејд етдијимиз кими дүзкүн жазы вәрдишинини иһкишафына гајдалары билмәмәк дә мәнфи тәсир көстәрир.

Она көрә дә кечилән бу вә ја дикәр орфографик гајда-нын шүүрлү мәһимсәһилмәһинә, шакирдлэрини нәзәри билик-лэрини төчрүбәјә, жазыја тәтбиг етмәјә алышмаларына чалы-шырам.

Бунун үчүн гајданы кечиркән, һәр шејдән әввәл, шакирд-лэрни тәфәккүрлэрини фәаллашдырмага, онларын шүүрлү-лугуну артырмага чалышырам.

Гајданы изаһ етмәмәшдән габаг шакирдлэрини гаршы-ларында ајдын мәгсәд гојурам. Мәсәләп, мүрәккәб исимлэ-рини орфографиясыны кечәркән, шакирдләрә габагчадан билдирәм ки, иһди биз мүрәккәб исимлэрини нечә жазылды-гыны өјрәнәчәјик. Сиз бурада һансы мүрәккәб исимни нечә жа-зылмасына фикир верини. Әкәр буна диггәт етмәсәһиз жа-зыда сөһвләрә јол верәчәкәһиниз. Бундан сонра индуктив јол-ла—мисаллардан үмуми гајдаја кетмәк јолу илэ лазымы фактлары шакирдләрә чатдырырам. Шакирдләр ајры-ајры мисаллары гуулашдырараг мүрәккәб исимни нечә вә нә үчүн белә жазылдыгыны өјрәһирләр. Ејни заманда бүтүн дәрс про-сесиндә онлар шүүрлү оларга һәрәкәт едир, диггәтлэри өј-рәһилән материалын вә мүәллимин изаһаты үзәриндә олур.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински мугајисәјә тәфәккү-румүзүн әсасы кими гијмет вермишли. Бу чәһәтдән дүзкүн жазы вәрдишлэринини јаһанмасында мугајисәдәни истифадә олунмасы да аһламаја, хусусилә охшар вә гарышдырыла билән гајдалары фәргләндримәјә имкан верир. Дүзкүн вәр-дишини јаһанмасында исә фәргләндримә әсас рол ойнајыр. Буна көрә дә мән ајры-ајры гајдалары кечәркән мугајисәјә кениш јер верир, бу гајдаларын охшар вә фәргли чәһәтлэри-ни шакирдләрә чатдырырам. Бу исә, мүсбәт нәтижә верир. Шакирдләр һәмни гајдалары гарышдырмыр, жазыда сөһвә јол вермирләр. Бу чүр мугајисәлэри мән мүрәккәб исим вә сифәтлэрини, хусуси вә үмуми исимлэрини, баглајычыларын тәдрисиндә кениш тәтбиг едирәм.

Дүзкүн жазы вәрдишлэринини јаһадылмасы сөһвләр үзә-риндә апарылан ишдән дә чох асылыдыр. Она көрә дә сөһв-ләр үзәриндә ишә дә чидди фикир верирәм.

Тапшырыглары јохлајаркән нәзәрә чарчан сөһвлэри бә'зән јериндә дүзәлдирәм, бә'зи һалларда исә һәмни ша-кирди жазы тахтасына чагырыб сөһв жаздыгы сөзү гурулушча вә мә'нача тәһлил етдирирәм. Мисал үчүн, шакирдин жазды-гы: сусуз, һушсуз, хәрәки, әмәки вә с. сөзлэри жазы тахта-сында гурулушча тәһлил (су-суз, һуш-суз, хәр-ә-ји, ә-мә-ји) едәркән грамматикадан кечиләһиллэри бир даһа шакирдлэрини јадына салырам. «Әмәк» вә «хәрәк» сөзлэриндә «к» самити-нин «ј» самити илә әвәз олунмасы һаггында шакирдләрә су-ал верәркән, әкәһирјјәти дүзкүн чаваб верәрәк дејир ки, со-ну «к» илә битән сөзләрә сайт илә баһланан шәкитчи ар-тырдыгда «к» самити «ј» самити илә әвәз олунур.

Шакирдлэрини жазыларында олан грамматик сөһвлэрин арадан галдырылмасында јохлама имла жазыларынын бөјүк әһәмјјәти вардыр. Мүрәккәб исимлэри кечиб гургардыгдан сонра мүрәккәб исимлэрини жазылышына энд јохлама имла верирәм. һәмни жазыдан мәгсәд мүрәккәб исимлэри дүзкүн жазмаг вәрдишини шакирдлэрини нечә өјрәнмәһидир. Дәфтәр-лэри јохлајаркән сөһвлэри гуулашдырырам. Бә'зән шакирд-ләр Чәнлибел, һәбсхана сөзлэрини ајры, дост-аһна, дава-да-лаш сөзлэрини исә деһиссиз жазырлар. Мән жазы тәһлили заманы Чәнлибел, һәбсхана вә буна бәһзәр сөзләрдән һүмунә үчүн жазы тахтасында жаздым вә шакирдләрдән бу сөзлэрини нә үчүн битишк жазылдыгыны сорудум.

Шакирдлэрини 95 фаһзи чаваб верди ки, һәмни мүрәк-кәб исимләр бир вурғу илә дејилдији үчүн битишк жазы-

лыр. Дефислә вә ајры јазылан мүрәккәб исимләрә аид бура-
хылаи сәһвләри дә јахшы јазан шакирдләрин иштиракы илә
дүзәлдирәм.

Шакирдләрдә мүстәгил јазы вәрдишләрини јаратмаг
үчүн ифада вә кичик һәммли имла јазылардан истифада сди-
рәм. Мисал үчүн, VI сивифдә интонасијаја көрә чүмләнни
ишләрини кечиб гуртаравдан сонра бир јохлама имла ве-
рирәм. Буни ардынча исә ифада вә јахуд, кичик һәммли иш-
лә үчүн тәркибиндә нәгли, суал, иида вә әмр чүмләси олан
кичик бир мәтн сечирәм.

Шакирдләрин бу мөвзу әтрафында мә'луматлары олду-
гу үчүн јазыда онларын диггәтини чүмләнни сонунда дургу
ишарәләрини ишләдилмәси гајдалары үзәринә јөнәлдирәм.

Тејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрдә дүзкүн јазы
вәрдишләрини јарадылмасы сәһвләр үзәриндә апарылан
ишдән дә чох асылыдыр. Сәһвләр үзәриндә апарылан дүз-
күн иш шакирдләрин бөјиндә јаранан сәһв ассосиасијала-
рын арадан галхмасына, дүзкүн ассосиасијаларын јаранма-
сына сәбәб олур. Буна көрә дә мән шакирдләрин јазыда бу-
рахдыглары сәһвләр үзәриндә чидди иш апармага да чалы-
шырам. Бу ишә сәһвләрин тәшһиндән башлајырам. Јазы-
лары тәшһи едәркән шакирдләрин тез-тез сәһвә јол вердик-
ләри, онлар үчүн чәгги олан, һәлә кечмәдикләри гајдалара
аид бурахылмыш сәһвләри дүзкүн јазылышла мүгајисәли
шәкилдә верирәм. Шакирдләрин диггәтини һәмни сәһвә јө-
нәлдирәм. Сонра тәһлил заманы бу сәһвләрин сәбәбләрини,
нә үчүн сәһв олдуғуни шакирдләрин аңламаларына чалы-
шырам.

Поздуглары гајданы онлара хатырлалырам.

Үмумијјәтлә, мән һәмнишә чалышырам ки, шакирдләр
бу вә ја дикәр гајданы шүүрлу олараг мәчимсәсин. Бәлә ол-
дугда шакирдләрин дүзкүн јазы вәрдишләрини јаранмасы
вә ишкишафы үчүн зәмин јараныр.

Ә. РӘЧӘБОВ.

НУХА ШӘҺӘРИНИН ВӘ ЗАГАТАЛА РАЈОНУНУН МӘКТӘБЛӘРИНДӘ ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈАТЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

«Азәрбајҗан мәктәби» журналына алава нәшр олунан «Азәрбајҗан
дил и вә әдәбијат тәдريس» методик мәчмүүсәсини 1963-чү ил
тематик планында республикамызын ики, үч рајонунун һәрәсини
бир нечә мәктәбиндә дил вә әдәбијат дәрсләрини тәдريس вәзијә-
ти илә таныш олараг нәтиҗәсини мәчмүүдә әкс етдирмәк көстәри-
дир.

Бу мәсәдлә әмәкдашымыз кечән дәрә илиниң апрелиндә Нуха
шәһәриндәки 10 нөмрәли истинад, 3 нөмрәли оибириләк мәктәблә-
риндә, шәһәрдәки 1 вә 4 нөмрәли фәһлә-кәчләр орта, Загатала ра-
јонунун мәркәзиндәки 1 нөмрәли, Гах вә Балакән гәсәбәсиндәки ои-
бириллик вә Тала кәндиндәки сәккизиләк мәктәбләриндә олмушдур.

Әмәкдашымыз јерләрдә оларкән дил вә әдәбијатми тәдريس
вәзијәти илә јанашы сивиф јазы ишләрини апарылмасы, тәшһи
вә гүјмәтләндирилмәси, дөвләт програмларынын јеринә јетирилмәси,
дәрәликләрдә иш, мәктәбләри дәрә һисә мүдирләри, директорлары,
рајон методкабинәләри, РХМШ-ини мәктәбләрдә дил-әдәбијат дәрә-
ләрини тәдريسинә рәһбәрлик, фәни комисјонларынын иши вә сәирә
мәсәләләрдә дә таныш олмушдур.

Биз һәмни материали бу нөмрәмиздә дәрч едирәк.

Пролетариатын даһи рәһбәри В. И. Ленин, демишдир:
«...коммунизм чәмијјәти јарадачаг јени нәсилләрин тәлимни,
тәрбијәси вә тәһсилә көһнә ола билмәз»¹.

Сов.ИКП МК ијун Пленумунун гәрарында коммунизмдә
јашајачаг кәч нәслин тәрбијәси мәсәләләринә хусуси јер
верилир.

Мәһз буна көрәдир ки, партија вә һөкүмәтимиз мүәллим-
ләрә јүксәк әхлаглы, тәмиз вичданлы, коммунист мә'нәвијә-
тына малик јени тишли инсан тәрбијә етмәк кими чох мәс'ул
вә шәрәфли бир иш тапшырмышдыр. Бу мәс'ул вә шәрәфли
ишин јеринә јетирилмәсиндә шакирдләрин үмуми ишкишафы-
нын әсасы олан дил-әдәбијат фәһләрини тәдريسини дә ролу
чох бөјүкдур.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 283

Бу мәнада Нуха шәһәринин вә Загатала рајонунун мәктәпләриндә өз пешәсинә мәнәббәтлә јанашан, әсил совет мүәллимнә лајиг тәшәббүскарылыг көстәрән, тапшырылан вәзифә мәсулијјәт һисси илә чан јандыран дил-әдәбијјат мүәллимләри аз дејилдир.

Белә мүәллимләрин сьрасында Ә. Јусифов, Н. Салехова, Н. Рәсулов (Нуха шәһәри), И. Ванзова, Ш. Османова, М. Ә. Исајев, Ч. Мусајев, С. Абдуллајева (Загатала рајону) вә б. көстәрмәк олар. Бу мүәллимләр Липетск, Ростов, Воронеж мәктәпләринин габагчыл педагожи тәчрүбәсини өјрәннәр, онуң әсасында өз габагчыл тәчрүбәләрини тәтбиг едир, дәрсләрини чанлы вә мараглы гурурлар. Онлар тәдрисни кејфијјәтини јүксәлтмәк уғрунда әзмлә мүбарчәә апарыр, јени сәмәрәли тәлим методлары ахтарыб тапыр, бу үсул вә пријомлары чәсарәтлә тәтбиг едир, билијни мәнкәм вә давамлы олмасы үчүн кәркин әмәк сәрф едир, кечдикләри һәр бир мөвзүјә габагчадан чидди һазырлыг көрүрләр. Мәнз буна көрәдир ки, онларын дәрсләри јүксәк кејфијјәтлә кечир. Бу габагчыл мүәллимләрин бу күнкү дәрсләри дүпәкликә олшамыр, даһа мараглы кечир, бир-бириндән мәзmunлу олур, кечилән мөвзуну шакирдләр синифдә өјрәннәрләр.

Бу мүәллимләр илә олан танышлыг вә ишкүзар сөһбәт ајдын көстәрди ки, онларын әксәријјәти доғма Коммунист Партијамызын гаршыја гојдуғу—коммунизм чәмијјәти адамыны јетишдирмәк кими мүнүм вәзифәни дүзкүн баша дүшмүшләр. Елә буна көрәдир ки, онлар шакирдләри фәал мүбаризләр, ирадәли вә әгидәли адамлар кими тәрбијә едир, һәр бир кәнчдә коммунист сифәтләрини инкишаф етдирнәр, кәнчләри коммунизм руһунда тәрбијә едир, мәктәбтиләрдә коммунист дүнјакөрүшү јарадыр, коммунизм гуручусунун әхлақ кодексин принсипләринин шакирдләрини күндәлик һәјәти үчүн ганун олмасына нанл олурлар.

Нуха шәһәри вә Загатала рајону мәктәпләриндә чалышан тәчрүбәли дил-әдәбијјат мүәллимләринин бир сыра јахшы иш тәчрүбәләри вардыр. Биз онларын бу јахшы тәчрүбәләринин үмумиләшдирилмиш шәкилдә дә олса өјрәнмәјә чалышдыг.

Һәр шејдән әввәл, онлар тәдрисни кејфијјәтини јүксәлтмәк, дәрсин мәғсәдини мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирләр. Онлар шакирдләри кечилән материаллары јахшы мәнмәсәмәләри үчүн Азәрбајҗан дили вә әдәбијјат дәрсләринә мүстәғил ишә чәлб едирләр. Онлар бу гәнаәтә кәлмишләр ки, шакирдләр мүстәғил олараг ишләдикдә онларда мәнтинги тәфәккүр инкишаф едир, габилијјәт-

ләри артыр. Мәнз буна көрә дә шакирдләр дәрәдә ади бир дилләјичи кими отурмурлар, һәм дә онлар дүшүнүр, тапшырылары там вә дүзкүн јеринә јетирмәјә вә дүзкүн нәтичә чыхармаға чалышырлар.

Бу тәчрүбәли мүәллимләр ушагларә дүзкүн педагожи үсул илә јанашыр, онлар өз ишләрини дүзкүн тәшкил едирләр. Дәрсин бүтүн кејинини, онуң бүтүн деталарыны габагчадан нәзәрә алырлар. Бу мүәллимләр һәр бир шакирдин психолокијасыны билир, јаш хусусијјәтләрини нәзәрә алыр, ушаглары севир, онларын шәхсијјәтинә фәрғисз јанашырлар. Бу мүәллимләр дәрә дедикләри ушагларын һәр биринә Вәтәнимизни кәлчәк вәтәндәши кими бәхыр вә һәрмәт едиртәр.

Ишләри илә таныш олдуғumuz мәктәпләрдә (о мүләдән Нуха шәһәриндәки 3 нөмрәли мәктәбдә) мүәллимни апардыкы фәндән асылы олмәјараг мәктәбин бүтүн мүәллимләри ана дили тәлиминә хусуси әһәмијјәт верирләр. Бу мәктәбдә шакирдин фикрини мүстәғил олараг һәм јазылы, һәм дә шифаһи сурәтдә ардычыл, мәнтинги, сәлис, занкин бир дилдә ифадә етмәси јалпыз дил-әдәбијјат мүәллимләриндән тәләб едилмир. Бүтүн мүәллимләр шакирдләрини јазы вә иттиғини дүзкүн вә көзәл олмасына һәр заман нәзарәт едирләр. Бу мәктәбин китабханасы да бу сәһәдә чох гијмәтли тәдбирләр көрүр. Охунан китаблар һагғында мүхтәлиф суал чавәблар, мусаһибәләр, конфранслар тәшкил едир.

Нуха шәһәринин вә Загатала рајонунун тәчрүбәли дил-әдәбијјат мүәллимләри ону да көстәрирләр ки, шакирдләрини дәрәдә керилијини сәбәбини онларын тәнбаллијиндә вә јахуд иттиғамсызлыгында дејил, мүәллимдә вә онун тәлим-тәрбијә үсулуңда, елми-педагожи һазырлыгында ахтармақ ләзимдыр.

Бу тәчрүбәли мүәллимләр көстәрирләр ки, әкәр мүәллим өз ишинә јарадычылыг вә тәшәббүскарылыгдә јанашырса, формализмә јол вермирсә, һәр бар шакирдин фәрди хусусијјәтләрини өјрәннәрсә, о, өз ишиндә мүваффеғијјәт газаныр вә шакирдләрини биликләрә әсәсли сурәтдә јијләнмәләринә нанл олур.

Бу мүәллимләр дәрәдә шакирдләри фәаллашдырмақ үчүн сынанмыш үсуллардан бачарыгдә истифадә едирләр. Онлар шакирдләрини китаб үзәриндә мүстәғил ишләриндән дә сәмәрәли истифадә едирләр. Бу ишдә синифдәнкәнар охунуң да ролю аз олмадыгыны көстәрирләр. Онлар көстәрирләр ки, китаб үзәриндә иш шакирдләрини естетик зөвләринини, әдәбијјата олан марағларынын инкишаф етмәсинә шәрәит јарадыр.

Тәчрүбәли мүәллимләр ону да көстәрирләр ки, халг мағриф органлары вә мәктәб рәйбәрләри мүәллимләрә апарылан

вахта гацаат едир, гацаат едичмиш вахт эвэзинә исә даһа да артыг чалышмалар һәлл етдирир.

И. Ванзованың әдәбијјат дәресләри дә жүксәк кејфијјәтдә кечир. Бу чәһәттән онун VI синефдә кечдији дәре мараглы оладу. О, «Кор кишинини арвады» һекајәсини кечирди. Мүәллим кечән дәредә шакирдләрә һекајәнин бир һиссәсиниңи тағылашы өјрәнмәји тапшырмынды. О, ушаглары мурачыәтлә:

— Ким дәрсә һачырдыр? — дејә сорушду.

Һамы бир һәфәр кими әлини галдырды.

Шакирдләрдән Г. Кәзалова синефиңи гаршысына чыхды. һекајәни тағыл етмәјә башлады. Синефдәки шакирдләр бу һун даңшыгыны мараглы динләдиләр.

Мүәллим шакирдин билијини даһа да дәриндән јохламаг үчүн она алава бир-иңи суал да верди.

Шакирдләрдән М. Мәммәдованың, С. Әлијевни вә б. вердикләри чаваблар да чох долгун, мәзмунлу вә мараглы оладу.

И. Ванзова дәрсин мәнтиқилијинә фикир верәрәк сүн'илијә јол вермәди. Кечилән материалдан мәфкура тәрбијәни үчүн дә нәтичәләр чыхармагы унутмады. Нәтичәдә шакирдләр һекајәнин һәм мәзмунуну, һәм дә ондан чыхан нәтичәни синефдә өјрәндиләр.

Педагожи тәчрүбә көстәрир ки, әкәр мүәллим өз үзәриндә мүнтязәм ишләрсә, өз сәһәтин севәрсә, шакирдләрә гајгы вә меһрибанлыгга јанашарса, онларын иетәк вә арзуларыны өјрәнәрсә, онларын тәләб етдикләри елми билији онлара верәрсә, о заман о, партија вә һөкүмәтимизин мүәллимләрдән тәләб етдији жүксәк иши јеринә јетирәр, бу сәһәдә көркәмли мүвәффәгијјәт әлдә етмиш олар. Нуха шәһәриндәки 3 нөмрәли онбириллик мәктәбин дия-әдәбијјат мүәллими Ә. Јусифов јолдаш мәһз белә һәрәкәт едән мүәллимләрдән биридир.

Ә. Јусифов јолдашын иши илә таңшылыг көстәрди ки, о, өз вәзифәсинә жүксәк тәләбкарлыгга јанашыр. Азәрбајҗан дилини, онун грамматик гәјдаларыны шакирдләрә дәриндән вә асаелы өјрәдир. О, тәдрис етдији фәннә гаршы шакирдләрдә мараг ојатмагы бачарыр. Онун V б. VIII, IX синефләрдәки дәресләри чаңлы вә мараглы кечди. Ә. Јусифовун VIII синефдә әдәбијјатдан нөвбәти дәрсин «Иңсаның тәләји» повестиниңи икинчи һиссәсиниңи оху вә тәһлил иди. Шакирдләр кечән дәрсин јахшы өјрәнмишдиләр. Мүәллим, кечилмиш һиссәни шакирдләрдән сорушдугдан сонра, повестин ардынның охунмасына кечмәздән әввал, ғыса бир кириш верди, сонра суал-чаваб апарды.

Мүәллим: — «Иңсаның тәләји» әсәри һансы жанрда јазылмышдыр?

Шакирд: — «Иңсаның тәләји» әсәри повест жанрында јазылмышдыр.

Мүәллим: — һекајә илә повестин фәргин нәдәдир?

Биринчи шакирд: — һекајәдә бир образ олур, повестдә исә бир нечә образ олур.

Икинчи шакирд: — һекајәдә бир сүжет хәтти олур, повестдә бир нечә сүжет хәтти олур.

Үчүнчү шакирд: — һекајәдә һадисә бир күн давам едир. Повестдә исә бир нечә вахт давам едә биләр...

Мүәллим: — Соколов ким иди?

Шакирд: — Соколов Бөјүк Вәтән муһарибәсиниңи дәүүш чүләриндән бири — «Иңсаның тәләји» повестиниңи баш гәһрәманы иди.

Мүәллим: — Онун әсир дүшмәсинә сәбәб нә оладу?

Шакирд: — Онун әсир дүшмәсинә сәбәб о оладу ки, дүшмән онун машынына бомба салды, машын парчаланды. Соколов да һушуну итириб бир кәнара јыхылди. Бу һалда дүшмән ону әлә кечиртди.

Мүәллим: — Соколов әсирликдә нә едирди?

Шакирд: — О, әсирликдә шоферлик едир, машын сүрүрдү, өзү дә машында али рүтбәдән олан бир алман забитини кәздирди.

Мүәллим: — Соколов әсирликдә чохму галды?

Шакирд: — Соколов әсирликдә чох галмады. О, аз бир вахт ичәрсиндә имкан әлдә едән кими, машыныны сүрүб бөјүк чәтилик һесабына сәһәлли кечди вә өзү илә хәјли һәрби сирр кәтирди. Беләликлә әсирликдән хилас оладу.

Сонра повестин ардынның охунмасына башланды. Шакирдләр раван вә ифәдәли охујурдулар. Дәресиклә бәзи чәтиш сөзләрин лүгәти верилмәдијиндән мүәллим јери кәдикчә бу сөзләри изаһ едирди. Бундан башга оху процесиндә мүәллим шакирдләрин гираәтинә фикир верир. Јаңыш дејилән сөзләри, тәһриф едилән чүмләләри јериндәчә дүзәлдирди.

Дәрсин сонунда мүәллим суал-чавабла јетти дәрсин јекунлашдыраркән ајдын оладу ки, шакирдләр охунмуш парчанын мәзмунуну јахшы баша дүшмүшләр.

Ә. Јусифов јолдашын грамматика дәресләри дә мәзмунлу вә мараглы кечир.

Дәрсдән сонра Ә. Јусифов јолдашла шакирдләрин фәаллашдырылмасы һаггында бәзи сөһбәтләр етдик. О, бизә белә деди:

— Шәһәр вә көнд мәктәпләримизлә јахшы мүәллимләрин сајы күндән-күнә артыр. Онларын јахшы тәчрүбәләрини јаж-

маг мөгөдди илэ мактабларирасы, рајонларирасы јаттычлар тәшкки етмәк јакшы нәтичә верәр. Белә ки, бу јаттычларда габагылы мӯаллимларин, тәчрүбәли педагогларин габагылы иш тәчрүбәлари һаггында чыхыш вә сәһбәтларини тәшкки етмәк, фикир мӯабдиләси јүрүтмәк јакшы нәтичә верәр. Тәлимдә шакирдларини фәалдыгыны вә дәрә шүүрлү мӯнасибәтларини тәмин етмәк үчүн мәл, синифдә апарылар мӯсаһиба үсулулу даһа мөгөдәујгүн вә сәморәли үсул һесаб едирәм. Ону көрә дә дәрәдә бу үсулдан даһа кеңиш истифадә едир вә буну мӯаллим јолдашларима да мәсләһәт билдирәм.

Нуха шәһәриндәки 10 нөмрәли онбирлилик истинад мәктабинин дилә-әдәбијјат мӯаллими Н. Сәләһованын да дәрәләриндә (V с, VII а, VIII б) олдуг. Һәр шәјдан әввәл, ону гејд етмәк ләзимдыр ки, Н. Сәләһова һәмишә дәрәләрини јардычы гурмага чалышыр. Бу чәһәтдән онун VII а синифиндә кеңдији дәрә мирағлы иди. Дәрәсин мөвзусу «Мәним Лейлилә көрүшүм» һекәјәси иди. Ону бүтүн дәрәләриндә олдугу кими, бу дәрәсиндә дә шакирдларини иштә модәнијјатини иккинаш етдирмәјин әл мүнүм нөвләриндән бири олан дүгәт үзәриндә ишә хүсуси фикир верирди. Н. Сәләһова јолдаш дејир ки, мән әл мӯаллимлик тәчрүбәдә бу тәһәтә көлмәнәм ки, јеши кеңлимин һәр бир сәзү чүмлә дахилиндә ишләтмәклә шакирдләрә даһа әсәслә вә дәрәсиндән өјрәтмәк олар. Бу да јеши сөзләри шакирдларини јолдашында мөһкәмләндирәр, олар дили прәктик оларат өјрәнәрләр.

Н. Сәләһова јолдаш шакирдларини китаб үзәриндә мӯстағия ишләмәләринә дә хүсуси фикир верир.

Бу бачарылы вә ишкүзәр мӯаллимни иштирак етдијимнә дәрәс көстәрди ки, шакирдларини фәалдыгыны вә мӯстәғиллијини артырдыгда, оларын тәшәббүскарлыгына кеңиш мөјдәдә вердиңдә, һәр бир дәрәс мӯхтәлиф вә рәңкарәнк үсулларда апардыгда шакирдләр дилә-әдәбијјат дәрәләрини бөјүк һовәслә өјрәнәрләр. Мәһз буна көрәдир ки, Сәләһова јолдашын дәрә дејији синифләрән шакирдләри онун дәрәләриндән бүтүнләүклә јетирир вә јакшы охујурлар.

Мәләум олдугу кими, тәлимдә әл јакшы мөтәдлардан бири шакирдләрдә дигтәтәлилик тәрбијә етмәкдәр. Бу да дәрәсин мирағлы тәшкит едәмәси вә әләғалардыр. Нуха шәһәриндәки онбирлилик истинад мәктабинин әдәбијјат мӯаллими Н. Рәсулов дәрәдә мӯхтәлиф үсуллардан истифадә едир, шакирдләри кеңидән материаллары јакшы мәнимсәмәләри үчүн мӯстәғия ишә чәлб едир, бәзәликлә дә чалышыр ки, олар

јакшы диләјичи әлмәсиңлар, һәм дә дүшүнсүңлар, тәпширигларини мӯвәффејјатлә јеринә јетиририңлар, нәтичә чығарыңлар. Шакирдләр белә дә едир мәһз буна көрә дә дәрәдә олар јүксәк мӯвәффејјат әлпә едиңлар. Мәселән, Н. Рәсулов јолдаш бир шакирд дәрәс чәлбә вердиңдан сонра бәшә шакирдләрдән онун һәси сәһәләрә, хәтләрә јол вердијинә сорушур, бу, шакирдларини јолдашларини изләтиңнә тәғијди јанашып, дәрәс излә едәркән даһа да дигтәтә гулаг әлмәларинә сәбәб олуруду.

Н. Рәсуловун X синифдә әдәбијјат дәрәс иди. Дәрәсин мөвзусу Азәрбајҗанын көркәмли хәлг шаири С. Рүстәмин «Тәбризим» шәринини тәһлилий иди. Мӯаллим әввәлчә бир ишә шакирддән шәри әзбәр сорушду. О, шәри әзбәр сорушаркән шакирдларини шәрини мәһз вә иштә мәһзәстә, сөзләрини дүкү вә ајдыи тәләффүзүнә фикир верир, гафијә вә дурғу ишәрләринә рияјәт етмәләринә дигтәт јетириди.

Мӯаллим шакирдларини шәри јакшы әјраидиләрини мӯәјјән етдиңдән сонра шәрини тәһлилийә баһләди. О, бу тәһлилий шакирдларини көмәји илә апарди. Бунун үчүн мӯаллим синифә мӯхтәлиф суаллар верди. Шакирдләр чәвәблариндә әсәрдән көнкрет нүмүнәләр сөјләјиб өз фикирларини әсәләндирирдиңлар. Мәселән, шакирдләрдән Р. Иманова деди: — С. Рүстәмин «Чәнуби Азәрбајҗан» һаггында јазымы олдугу әсәрләри ичәриндә «Тәбризим» шәри хүсуси бир јер тутур. Шаир бу шәрдә Бәјүк Вәтан мӯһәррибәси иләриндә Совет Ордусу сярәзәриндә бир дөст кими Тәбризә көлдијиндән дашышыр. О, бу шәрдә мӯраққәб вә чөшгүн һиссләрини сәмиәи вә еһтираслы бир шәкилдә ифадә едир. Тәбризи көрдүјү үчүн севинир. Шаир Тәбризини шәд күмәлини габагыдан көрүр, ону тәбрик едир. Шакирд шәрдән аһагидәки парчаны көзәл авәлпә әзбәрдән охумага баһләди.

Бахдыңча һүсүнә, дојмајыр көзүм,
Тәбризим, Тәбризим, көзәл Тәбризим!
Гөјмарам јадлары кирсин гөјнүмә!
Изл вер, голуму сәлим бөјнүмә!
Сәнин бәјрамына, сәнин тојунә
Лиди бир, гәни бар гәрдашып көлб.
Дәрдинә аһина, сәрлашып көлб...

Мӯаллим синифдәки шакирдларини һәмишәни ишләтмәјә чалышырди. Буна көрә дә о, шакирдләрдән И. Иманова дәрәс дашышаркән иккинчи бир шакирд — Ч. Чаббарованы да јакшы тахташынни гәршәсчә чәғарыб дәннәчәғи мөһтүвүнә планынә ләбәјә јазмасыны тәклиф етдиңди.

Ч. Чаббарова ашагыдыкы планы жазмаиыды.

План

1. С. Рүстәмни «Табризим» ше'рини мөвзүсү.
2. «Табризим» ше'риндә оңун көзәлләнишин тәсвири.
3. «Табризим» ше'риндә табризмәларин өз азаддыглары үгрудә мүбаризәләри.

4. Ше'ри бу күнкү әһәмәтти Чабаб вермакдә олан биринчи шакирд данышыб гуртардыгдан сонра һәмни план бүгүн сениф шакирдләри тәрәфиндә мүзакира едыди. Сонра Ч. Чаббарова да һәмни план әсасында дәрәи данышмага башлады.

Даһа сонра мүәллим әсәрни тәһиялиһә дәир үмуми суал-чаваб апарды. Нәһәт о, шакирдләриң чавабларыны үмуми-ләшдириб һәгичә чыхартды. Әсәрни тәһиялиһә йыгчам вә мәзмунлу јекун вурды.

Һ. Расуловун бу дәрәини сәмәрәли мөһәтләриндән бири да о иди ки, мүәллим һәр бир шакирдин чавабындан там рази өлдүгдән, шакирдләриң дедикләриңни шүүрлу сурәтлә баша дүшүб-дүшмәдикләриңни өзүндә там јәгнәлик етдикдән сонра о бири суалын чавабы үчүн сенифә мүрачизәт едирди. Мүәллимиң суалына дүжкүн чаваб вермәјән шакирдләриң дүзәлтдириб, сонрадан дүз демәјән шакирдләрә чавабы дүжкүн тәқрар етмәји тәклиф едирди.

Бүгүн булардан сонра мүәллим бу күнкү јени дәрәи мөвзүсуну јазы тахтасында белә елан егди.

С. Рүстәмни драм әсәрләри («Гачаг Нәби»).

Мүәллим шакирдләриң китаб үзәриндә мүстәгил чалышдырмаг мәгсәди илә мөвзуну шакирдләриң өзү һазырламалары үчүн ашагыдакы чланы јазы тахтасында јазды.

План

1. С. Рүстәмни драм әсәрләри.
2. Башга тарихи драм әсәрләриңни «Гачаг Нәби» әсәриңни јаранмасында тәсвири.
3. «Гачаг Нәби» әсәриңни мөвзүсү.
4. Әсәриң образлары һагында үмуми мә'лумат.
5. Әсәриң бәдиһи гурулушу

Бундан сонра шакирдләр дәрәликләриңни ачдылар. мүстәгил олараг сәрбәст чалышмага башладылар. Мүәллим китабын охунмасы үчүн шакирдләрә 7 дәгигә вахт верди.

Шакирдләриң дәрәи һазырламалары үчүн верилмиш вахт гуртардыгдан сонра мүәллим сенифә мүрачизәт едәрәк:

— Кимиң суалы вар? — дејә сорушду.

Мүәллим, верилән суалдара чаваб верди. Сонра о, дәрәи тәрәфиндә үмуми суал-чаваб апарды. Шакирдләриң мүәллимиң суалларына вердијә долгун вә мәзмунлу чавабларында, өјранилән мөвзунун би чланы јерләриңи сәрбәст данышмаларында ајдыл олду ки, олар мөвзуну әсәси сенифдә мәним-сәдиләр.

Загатала рајонунун Гак тәсәбәсидәки бибирлик мәктәбиң дил-әдәбијат мүәллими Ч. Мусајев рајонун тәқрүбәли мүәллимләриңдән биридир. Онуңла сәһбәттиң заманы биздә леде ки, шакирдләрә биликләри һазыр вермак мүәллимиң ишәли вәсәйләндирир, лакин тәқрүбә көстәрир ки, бу, шакирдләриң фәаллыгыны вә тәшәббүскарилығын артырмаг, олардә дәрәи марат ојатмыр, бачары вә вердишләрә јәјәләнмәләриңнә көмәк етмир, механики әзбарләмәјә кәтириб чыхарыр. Елә буңа көрә да мән дәрәдә мүхтәлиф методлардан истифадә едәрәк шакирдләриң мүстәгиллијини артырмага чалышарам. Бунун үчүн дәрәими елә тәшкил едирәм ки, шакирдләр оңун пассив сурәтдә диләмәјиб оңун кәдишиңдә әввалдән ахира кими фәал иштирак едирләр.

Ч. Мусајев јолдашың Х сенифдә әдәбијат дәрәиңдә иштирак етдик. Оңун бу күнкү мөвзүсү С. Вургуңун јарадычылығы, «Муған» поемасының охунушу иди. О, дәрәиңдә әсәси чланы мүсаһибәјә, фронтал соргуја хүсуси јер верди.

О, С. Вургуңун јарадычылығы һагындакы кечән сәһбәтиңа һыса вә йыгчам, лакин мәзмунлу бир кириш верди. «Муған» поемасындан сәһбәт ачды, һыса мәзмунуну хатырлатды. Сонра әсәриң бир һиссәсини сенифдә охунмасына башлады.

Бундан сонра о, мөвзуну шакирдләриң шүүрүндә мөһкәм-ләндирмәк мәгсәди илә сенифдә суал-чаваб апарды. Ч. Мусајев јолдаш сенифә вердијә суалларын һамысына долгун чаваблар ала билди. Бу заман о, әввалчә поеманың јарандыгы дәир һагында шакирдләрә йыгчам мә'лумат верди. Беләликлә о, поемада чәрәјән едән һадисәләри мүасир дәврлә әләгәли шәкиллә шакирдләрә бир даһа хатырлатды.

Шакирдләриң чавабларында ајдыл олду ки, олар дәрәи мүкәммәл мәнимсәдиләр. Бундан башга шакирдләриң мүсаһибә јолу илә өјрәдилмәси оларын интә инкишафына сәһбә олду, лүгәт ештијатларыны даһа да зәһкәвләндирди.

Мүәллимдән биринчи нөвбәдә тәләб олуған шәј шакирдләриң билијини мөһкәмләтмәк вә оларә елмиң әсәсләриңнә мәнимсәтмәклир. Биз, Загатала рајонунун Тала кәндидәки 2 нөмрәли сәккизиллик мәктәбиң дил-әдәбијат мүәллими

С. Абдуллаеванын VI синифдәки Азәрбајчан дили дәрсиндә иштирак едәркән бунун шаһиди олдуғ.

Һәр шейдән әввәл, С. Абдуллајева јолдаш дәрс дедији дил вә әдәбијат фәнләри һагғында ушағларын јаш вә билик сәвијәләринә ујғун оларағ онлара илк лазым тәсәввүр верә билмишдир. Сонра о, шакирдләрдә бу фәнләрә олан марағын күндән-күнә артмасы үчүн онларла елми сөһбәтләр апарыр вә онларын марағландығлары елми суаллара тәминедичи чаваблар вермәјә чалышыр. Бунун үчүн о, өз үзәриндә чидди вә мүнтәзәм чалышыр, даим мүталиә едир. Мәһз буна көрәдир ки, С. Абдуллајева јолдаш өз билијини асач јол илә шакирдләрә чатдыра билир.

С. Абдуллаеванын дәрс дедији синифдә мөһкәм интизам вардыр. Бу синфин бүтүи шакирдләри дил-әдәбијат фәнниндән һамылығла јетирирләр. Ики ил ејни синифдә галанлары олмур. О, керидә галзи шакирдләрә фәрди оларағ јанашыр. Дәрслән сонра онларла сөһбәт апарыр, дәрсини нә үчүн билмә-мәсини сәбәбини өјрәнир, ата-аналарла мөһкәм алағ сахлајыр, шакирдин јакшы охумасы үчүн шәрәвт јарадыр.

С. Абдуллајева јолдаш шакирдләрин мүталиәсинә дә хүсуеи фикир верир. О дејир ки, кәч нәслә сағлам бәдин зәјғ вермәк ишиндә, онларын үмуми, мәдәни инкишафларында, коммунист әхлағы сифәтләринә јијәләнмәләриндә бәдин әдәбијатын чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Мәһз буна көрә дә биз китабын күчүндән сәмәрәли сурәтдә истифәлә едирик.

Биз китабханата иши елә тәшкил етмишик ки, ората ушағлар һәм јаш вә һәм дә билик сәвијәләринә ујғун, фәрди тәләбатларына чаваб верән китаблары мүнтәзәм сурәтдә вә бир систем әсасында мүталиә едә билирләр. Бунун үчүн мәктәбин китабханасы ушағлар арасында марағлы тәдбирләр һәјата кечирир. Китабханаја мүнтәзәм оларағ бәдин әсәрләрин мүзакирәси олур. Дивар гәзети бурахылдыр, һәмчинин мүхтәлиф гәзет вә журналлар үзрә учадан оху апарылыр. Шакирдләрин идеја-сијаси сәвијәләринин күндән-күнә јүксәлтмәси үчүн сөһбәтләр, кечәләр тәшкил олунур. Ушағларын мәдәни давраишлары, сијаси вә атеист биликләринин артмасы үчүн диспутлар, әдәби кечәләр кечириләр. Буна көрә дә мәктәбимиздә ушағлар арасында китаб охумаға бөјүк марағ вардыр. Шакирдләрин китаб охумалары онларын дүнјакөрүшүнүн мүзјјәләшмәсиндә, әмәји севмәсиндә бир васитә, ејни заманда естетик тәрбијәләринин мәнбәји олмушдур.

Мәһз буна көрәдир ки, бу мәктәб бүтүндүклә өз шакирдләрини китабхана әтрафына чәлб етмишидир.

Бу мәктәбин шакирдләриндән һәр бири онларла китабхана китабы охумушдур. Биз бу һагда шакирдләрдән бир шәчәси илә сөһбәт етдик. З. Чәфәрова јазычы М. Чалал Пашајеви «Бир кәччин манифести», А. Фәдәјевин «Кәч гвардија», М. Ибраһимовун «Бөјүк дајағ», «Кәләчәк күн», шакирдләрдән К. Заманов С. Рүстәмин «Гәчаг Нәби», С. С. Ахундовун «Горхулу нағыллар», М. Ч. Пашајеви «Инасанлығ фәлсәфәси», М. Ибраһимовун «Кәләчәк күн», Ә. Валлјевин «Читәклар», «Кулшән», «Гәһрәман», С. Раһимовун «Ағбулаг дағларында» вә К. Хәлимова И. Әфәндијевин «Көрпү саламлар», «Тјесләр» вә саир әсәрләрини охумушлар.

Бу шакирдләр вә башгалары илә олан сөһбәтимиз заманы мүзјјән етдик ки, Тала мәктәбинин шакирдләринин чоху оху-дуғу бәдин әсәри шүрүтү сурәтдә баша дүшүр, охуман әдәбијата гијмәт вермәји бачарыр, китабы охујаркән сәјми јакшы нәјин пис олдуғуну, әсәрдә јазычынын мөзгәјини дүзкүн тәјми етмәји бачарыр.

Ишләри илә таныш олдуғумуз һәмин мәктәпләрдә гәбәтчил мүәллимләрә јанашы оларағ, керидә гәлән, өз үзәриндә ишләмәјән, јени нәслин тәлим-тәрбијәсинә мәс'улијјәтлә тәјти бәсләмәјән мүәллимлар дә зартыр. Белә мүәллимләрин мәс'улијјәтсизлији үзүндән шакирдләр пис охујур, илә өл ејни синифдә галыр, онларын тәлим-тәрбијәси тәләб олунан сәвијјәдә олмур.

Бу мүәллимларин ишенин тәһлили кестәрир ки, шакирдләрин мөһкәм билик вә јүксәк гијмәт алмаларында һәлә дә гүсурлар аз дејилдир. Бу мүәллимларин дәрсләри идеја-нәзәри чәһәтдән ашағы сәвијјәдә олур. Бу мәктәпләрин бәзи мүәллимләри чохлу шакирдин тәјри-мүвәфғәт олмасына јол верирләр. Иши илә таныш олдуғумуз бәзи мәктәпләрдә икитчә илә галма һаллары һәлә дә аз дејилдир. Бу мәктәпләрин педагожи шуралары, фәни бирләшмәси комисјону ики ил ејни синифдә галма һалларыны арадан галдырмағ һагғында дүшүнүлмүш тәдбирләр әвәзинә, бу мәктәпләрдә бәзи мүәллимлар шакирдләрә иширидилмиш гијмәт вермәк кими дүзкүн олмајан јола дүшүрләр. Беләликлә дә фәиз дөһәнчә гәчмәк кими зәрәрли тәчрүбәни јәјирләр. Бу мәктәпләрин бәзи рәйбәрләри вә мүәллимләри партија вә дөвәлоти һәр һансы бир шәкилдә алдадылмасы, һәгигәти кизләтмәк вә ја тәриф етмәк чәдләри партија, һәкумәт вә халға гаршы ән ағыр бир чинәјәт олдуғуну унутурлар. Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәпләрдә ана дили вә әдәбијатын тәдрисиндә һәлә дә гүсурлар чохдур. Һәлә дә бәзи мүәллимлар шакирдләрә өз ала дилләрини мүкәммәл өјрәтмир. Бунун нотичәсидир ки, һәмин мәк-

тәбин шакирдләре ана дилинде там савадлы язмыш, фикрини мәнтиглә көзал вә долгун ифадә етмириләр. Бу да һәммин мәктәпләрдә жүксәк тәлим уфрунда чидди мүбаризә апарылмадыгыны сүбүт едир.

Ачыг демәк лазымдыр ки, бу мәктәпләрин бә'зи мүәллимләри пис ишләјир, чансыз, руһсуз дәрс дејир. Бу исә бөјүк бәладыр. Лакин унутмаг олмаз ки, партија вә һөкүмәтимиз кәнч нәслин коммунист тәрбијәси кими мүһүм дәвләт әһәмијјәтли мәсәләни һәллини мүәллимләре тапшырмышдыр. Әкәр бу мәсәлә шәрәфлә јеринә јетирилмәсә, онда коммунизми гурмаг мәсәләси ләнкијәр, үмуми ишинизә зәрәр дәјмиш олар.

Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәпләрдә һәлә дә бә'зи дил-әдәбијјат мүәллимләри, о чүмләдән Нуха шәһәри 3 нөмрәли онбириллик мәктәбин мүәллими Х. Гәдимова, 1 нөмрәли фәһлә-кәнчләр мәктәбинин мүәллими Р. Әфәндијева, 4 нөмрәли фәһлә-кәнчләр мәктәбинин мүәллими С. Әлијев, Зағатала рајонунун мәркәзиндәки онбириллик мәктәбин мүәллими Б. Нүсәјнов, Б. Әһмәдов, Ә. Мәммәдова, Гах гәсәбәсиндәки онбириллик мәктәбин мүәллими М. Мейдијев вә б. дәрсләри јенә дә әввәлдә олдуғу кими гурулушча бир-биринин ејни олар. Нәр дәфә әввәлчә кечән дәрсин хәбәр алыр, сонра јени материалы сөјләјир, сонра да евә тапшырыг верирләр. Инди артыг мә'лум мәсәләдир ки, бу чүр тәлим үсүлу дәрсин ушағларын көзүндә гијмәтдән салыр, мөвзунун мәфкүрәви вә тәрбијәви чәһәти нәзәрдән гачыр.

Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәпләрин бир сыра мүәллимләри дил дәрсләриндә грамматик материаллары нәзәри чәһәтдән изаһ етмәјә һәлә дә үстүнлүк верир, ишин практик чәһәтини исә унудурлар. Онлар кечилмиш грамматик материал үзрә рәнкарәнк чалышмалардан — тәмринләрдән истифадә етмириләр. Бу факта биз Балакән, Гах гәсәбәсиндәки вә Зағатала рајонунун мәркәзиндәки, һабелә Нуха шәһәриндәки (3, 10 нөмрәли) онбириллик мәктәпләрдә раст кәлдик. Бу мәктәпләрдә шакирдләрин чоғу грамматик тәрифләри әзбәрдән сөјләдикләри һалда тәһлил заманы буну көстәрә билмириләр. Мәсәлән, Балакән гәсәбәсиндәки мәктәбин VIII синфиндә «Нә үчүн мүбтәдә илә хәбәрә чүмләннин баш үзвләри, тәјин, тамамлыг вә зәрфлијә исә икинчи дәрәчәли үзвләр дејилтир?»—суалына бүтүн синиф шакирдләри чаваб верә билмәди.

Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәпләрин бә'зи мүәллимләри Азәрбајҗан дилинин тәдрисинә һәлә дә там мәс'улијјәт һисси илә јанашмырлар. Бу мүәллимләр һәгиги дәрс демәк

әвәзинә шакирдләре сәтһи мә'лумат верир, онлары анчаг грамматик тәрифләри әзбәрләмәјә адәт етдириләр. Белә мүәллимләре мисал олараг Балакән гәсәбәсиндәки мәктәбин мүәллими А. Нүсәјнова, Гах гәсәбәсиндәки мәктәбин мүәллими М. Мейдијев вә Зағатала рајонунун мәркәзиндәки онбириллик мәктәбин мүәллимләриндән Б. Әһмәдов вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Олдуғумуз мәктәпләрдә шакирдләрин савадсыз олмалары ондан ирәли кәлир ки, дил-әдәбијјат мүәллимләри јазынын бир чоғ фәјдалы нөвләриндән сәмәрәли истифадә етмир, синиф јазыларыны вахты-вахтында апармыр, һабелә јохламыр, сәһвләрип гаршысыны вахтында алмыр, јазылары дүзкүн тәсһи етмириләр. Бу мүәллимләр лүгәт вә дил үзәриндә иш апармырлар. Имла гәјдаларына вә дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә вә шакирдин нитгинә лазымы гәдәр әһәмијјәт вермириләр. Дил дәрсләрини формал апарыр, әдәби оху илә әлағә јаратмырлар. Бу да шакирдләрин нитг инкишафына вә еләчә дә әдәби ифадәләринә пис тәсир бағышлајыр. Онлар өз фикирләрини ифадә етдикдә чидди үслуб хәталарына јол верир. VIII—XI синиф шакирдләринин сөз еһтијатлары јохсулдур. Ишләтдикләри бәдһи сөзләри өз јериндә, сөзүн әсил мә'насында ишләтмәји бачармырлар. Бу синиф шакирдләринин јаздығлары ишәларда чоғ заман фикир ардычылығы көзләнилмир. Бир фикри бә'зән дәнә-дәнә тәкрат едирләр. Јазылар мүәллимләр тәрәфиндән дүзкүн тәшкил едилмир. Лүгәт вә дил үзәриндә иш әсәсли апарылмыр. Имла гәјдаларына вә дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә вә шакирдин нитгинә лазымы гәдәр әһәмијјәт верилмир. Буну һәммин мәктәпләрдә апарылан синиф јазы ишләринин вәзијјәти илә мүәјјән етмәк олар. Бир сыра мүәллимләр шакирдләрин јазы ишләринин тәсһи едәркән имла, дурғу ишарәләри илә бәрәбәр чүмләләрин дүзкүн гурулуб-гурулмамаасыны, фикрин ардычыл вә рабитәли верилмәсини, јазынын долгун вә сәлислијини, онун сәлигәлилијини нәзәрә алмырлар. Јазы мәтнләри һәчм вә мәзмунча нормал олмур. Сәһвләрин характери дүзкүн нәзәрә алынмыр. Шакирдләр һечалары дүзкүн кечирмәји бачармыр, әдәби сөзләрдән кениш истифадә етмириләр. Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин јазыларын тәсһининә аид гијмәт нормаларына там риәјәт етмириләр.

Иншада јазыја истигамәт верән планын олмасынын, һабелә бу планын дүзкүн вә дүрүст сәлмәсынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Белә ки, план иншада тәдричән тохунуласы мәсәләләри бир систем һалында вә ардычыл сурәтдә әһәт едир. Лакин јухары синиф шакирдләринин бир чоғунун јазысында планы

М. Мустафајевин шакирдларини жазы ишларинин жокланымасы ва елача да гиймэтландирилмасина олаи мäs'улијјат-синдијини пәтичәсидир ки, IX а синиф шакирди Н. Мустафајевин 3 жазы ишиндан бир ва 3-чү жазысы жокланымасы, икинчи жазыдан да о, 2 гиймэт алдығы һалда һәмин шакирда жарым ила 3 (?) гиймэт верилмишдир. К. Әлијева ва башгаларына да жазыдан һәмчинин жүксәк гиймэт верилмишдир.

Программын тәләбинә көрә М. Мустафајев јолдаш IX синифдә дәрә или әрзиндә 8 жазы иши апармалыдыр. Лакин о, бу жазыдан илин әввәляндән апрелин 21-нә кими чәми 3-рү апармышдыр, галаи 5 жазы ишини иса дәрә илинин сонунә кими апарачағыны нәзәрлә тутдугуну билдирмишдир. Бизчә, һәмин мүддәтдә 1, ән чоху 2 жазы иши апармаг олар. Бундан артыг апармағын һеч бир әһәмијјәти олмаз ва һеч бир методика да буна јол вермәз.

Һәмин мәктәбин мүәллим Н. Әфәндијеванын дәрә дедији V синифдә 44 шакирд вардыр. Бундан 30 нәфәри илин әввәляндән апрелин 21-нә кими синиф жазы ишиндан һәминшә 1 ва 2 гиймэт алмышдыр. Шакирдлардән Р. Абдуллајев, М. Јусифова, Ј. Абдуллајев ва башгалары хусусилә савадсыз ва пинти жазырлар. Мүәллим жазы ишларини дүзкүн гиймәтландирмиш, лакин рүбләр үзрә гиймәт верәркән өз билдијини етмишдир. Мәсәләи, шакирдлардән А. Аббасов икинчи рүбдә жазыдан 2 гиймәт алмышдыр. Бундан сонра 4 дәфә 2 гиймәт, бир дә 3 гиймәт алмышдыр. Лакин мүәллим 3-чү рүбдә она жазыдан 3 гиймәт вермишдир. Шакирдлардән С. Гасимова, М. Мейманов, Н. Мустафајев ва башгалары 1-чи рүбдән 3-чү рүбә кими синифдә апарылан жазы ишлариндән һәминшә 2 гиймәт алмышлар. Лакин рүбдә мүәллим онларын һәр биринә жазыдан дүзкүн олмајан 3 гиймәт вермишдир.

Тәәччүбү бурасыдыр ки, бу синиф шакирдларинин жазыдан ачыначагы вәзијјәтләри мәктәбин фәнн комисјонунун ва мәктәбин педагожи шурасынын диггәтини аз да олса чәлб етмәмишдир.

VII б синифдә да шакирдларини жазы савады гәнаәтләндиричи дејилдир. Бу синфин дәрә илинин биринчи жарысына анд жазы дәфтәрларинин көрмәк тәәсүф ки, бизә гисмәт олмады. Икинчи жарым илә анд апарылан бир нечә жазы ишини тәһлил етдикдә мүәјјән олду ки, бу синифдә дәрә дејән мүәллим Н. Әһмәдова синиф жазы ишларинин тәһлини ва гиймәтландирилмаси мәсәләсинә там мäs'улијјәт һисси илә јанашмамышдыр. Белә ки, шакирдлардән Т. Рәсулов 19 феврал тарихли «Севил» пјесиндә Севил сурәтинин сәчијјәси» үзрә жазы-

ғы ишә жазысында мөзуну там әһәтә етмәмишдир. Жазыда анчаг Севилин итигалабдан әввәлки дөврүнү тәсвир етмишдир. Бу жазынын әсәс һиссәсини шакирд дәрәлидән көчүрмүшдир. Өзүндән иса чәми 7 сәтирлик жазы олава етмишдир. Лакин бунларә бахмајараг, мүәллим һәмин жазыја мүәәффәг гиймәт вермишдир.

Мүәллим Н. Әфәндијевә VI а синиф шакирди Н. Сәфәрванын 7 феврал тарихли жазысыны јокләјиб 4 гиймәт вермишдир. Биз жазыны јемидән јокләдәгдә шакирдин әһләјә билмирсән сөзүнү — әһләјә билмирсән, чәнәттин гапылары — чәнәттин гапылары килә, башығы диләринин арасына алыб ва аглады үстүб киталарына јол вердијини, мүәллимин иса бунлары тутмалығыны мүәјјән едик.

Мүәллим Н. Әфәндијевә VI с синифдә 5 октябр 1962-чи илдә «Фәли бағламалара анд јоклама икля» жазысы кечирмишдир. Бу мәтн 115 сөздән ибарәтдир. Лакин мәтндә анчаг ики фәли бағлама вардыр. Көрәсән мүәллим бу мәтнни јаздыраркән ону габагчадан өзү нәзәрләи кечирмишдирми? Әлбәттә, јох! Жазыја габагчадан һазырлыг апарылса иди бу һал олмазды.

Јенә һәмин мүәллим VIII а синифдә жазы иши олараг М. Вагифин «Јагута бәзәр» ше'рини әсбәр јаздырмышдыр. Ше'рдә дејилер:

Севдијим, ләбләрин јагута бәзәр,
Сарасәр ишләрин дүрдәндәндир.
Сәдәф дөһанындән чыкып сөзләрин
Һәр бири бир гејби-тәзәндәндир...
Мән һа сәһи Нури-илаһи сәннам,
Чамалынын шәләсинә доланнам.
Атәшинә мәрду-мәрданә јаннам,
Бу хасијјәт мәнә пәрванәндәндир.
Бир нәмә јазмышам чак үзә-үзә,
Бәди сәба, апар сән о күл үзә,
Сорушса јәр ки, бу кимдәндир бизә?
Сөјләжилән:—Сизин диванәндәндир...

24 сәтирлик бу ше'ри јаздыран мүәллимдән суал олунур ки, коммунизмин канч гурчүләрын тәрбијә едиб јетишдирмәк, ону ичтиман-фајдалы әмәјә һазырламаг, коммунизм гурчүсүнүн әхлаг кодексиндә мүәјјән едилмиш принципләр рупунда тәрбијә етмәк ишиндә бу ше'рин нә кими тәрбијәви әһәмијјәти вар? Әлбәттә, һеч бир әһәмијјәти јокдур.

Н. Әфәндијеванын шакирдларини синиф жазы ишларина мäs'улијјәтсиз јанашмасыны бир дә оқунла пзәһ етмәк олар

ки, сентјабрыя 24-дә VIII а синфиндә «Корсгу јадлар мәчлисіндә» сәрләвһәли бир јазы иши апармышдыр. Марағлы бурасыдыр ки, шакирдләрден Ф. Рамазанованын дәфтәриндә бу јазынын тарихи 20 сентјабр, 3. Садыгованын дәфтәриндә исә 21 сентјабр вә и. а. тарихләр көстәрилир. Көрәсән ејни бир күн вә саатда апарылап бир јазы ишиндә синифдәки шакирдләрин мүхтәлиф тарих јазмаларынын сәбәби нәдир?

Загатала рајонунун мәркәзиндәки онбириллик мәктәбдә дә шакирдләрин синиф јазы ишләринин вәзијјәти чох писдир. Бурада апарылан јазылар верилән гижмәтләр, чыхарылан рүблүк вә жарым иллик гижмәтләр чох гәрибәдир. Мәсәлән, биринчи жарым илдә X синифдә ики јазы апарылмышдыр. Бундан биринчи јазыда 18 нәфәр, икинчидә 14 нәфәр 2 гижмәт алмышдыр. Биринчи жарым илдә исә мұәллим Б. Гүсәјнов анчаг 4 нәфәрә 2 гижмәт вермишдир. VIII синифдә бу мүддәтдә 3 јазы иши апарылмышдыр. Бундан биринчи јазыда 19 нәфәр, икинчидә 10 нәфәр, 3-чүдә исә 10 нәфәр 2 гижмәт алмышдыр. Нәтичәдә биринчи жарым илдә анчаг 3 нәфәрә 2 гижмәт верилмишдир.

Көрәсән бу гижмәтләр нәјә әсасән верилмишдир? Мәкәр мұәллим билмирми ки, шакирд јазыдан 2 гижмәт аларса, о гижмәт онуи ајағында галыр. Бу һалда јухарыда гејд етдијимиз јазыда шакирд 3 гижмәт алмадығы һалда мұәллим шакирдә жарым илдә һансы әсаслар үзрә 3 гижмәт вермишдир?

Бундан башга елә дә олмушдур ки, V с синфиндә биринчи рүбдә чәми 3 јазы иши апарылмышдыр. Биринчи јазыда синифдәки 42 шакирдән 21 нәфәри гижмәтләндирилмәјиб, 5 нәфәр 2 гижмәт алып, икинчи јазыда 22 шакирд гижмәтләндирилмәјиб, 6 шакирд 2 гижмәт алып, 3-чү јазыда 9 шакирд гижмәтләндирилмәјиб, 13 нәфәр 2 гижмәт алмышдыр. Чох тәәччүблүдүр ки, синифдә дәрәс дејән кечмиш мұәллим Фатма Кәримова биринчи рүбдә бир нәфәрә дә јазыдан 2 гижмәт вермәмишдир.

Бу синиф шакирдләриндән Н. Гәсанов, А. Мәммәдов вә башгалары рүб әрзиндә бир јазы иши белә јазмадығлары һалда рүбдә јазыдан 3 гижмәт алмышлар.

Һәмин синифдә дәрәс илинин 3-чү рүбүндә кечирилән бир јазыда 19 нәфәр иштирак етмәјиб, 3 нәфәр 2 гижмәт алмышдыр, икинчи јазыда 15 нәфәр јазыда иштирак етмәмишдир, 6 нәфәр 2 гижмәт алмышдыр, 3-чү јазыда 12 нәфәр иштирак етмәјиб, 16 нәфәр 2 гижмәт алмышдыр, 4-чү јазыда 4 шакирд јазыда иштирак етмәјиб, 4 нәфәр дә 2 гижмәт алмышдыр. Рүбдә исә анчаг 2 нәфәр шакирдә 2 гижмәт верилмишдир. Шакирдләрден Ј. Мустафајев 3-чү рүбдә кечирилән 4 јазы ишин-

дән 2-дә иштирак етмәмишдир, бир дәфә 3 гижмәт, бир дәфә дә 2 гижмәт алмышдыр. Лакин рүб јекунвида она јазыдан 3 гижмәт верилмишдир.

Һәмин синифдә јазы ишләриники кечирилмәсиндә ја бир јазы илә о биринин арасында кичик мәсафә олмушдур (мәсәлән, февралыи 6 вә 8-дә синиф јазы иши апарылмышдыр), ја да мартын 7-дән апрелин 25-нә кими јазы иши апарылмамышдыр. Бу мәктәбдә дә хүсүсилә јухары синиф шакирдләри јазы ишини бир-бириндән, јахуд да дәрәликдән көчүрмәләринә бахмајараг, мұәллим Л. Софијева буну үзә чыхармамышдыр. XI синиф шакирди У. Билалова вә башгалары өз јазыларында китабдан көчүрмәјә кениш јер вериләр.

Бу мәктәбин дил-әдәбијјат мұәллимләриндән Ә. Мәммәдованын дәрәс дедији V а. с вә IX а синифләриники, Б. Әһмәдовун дәрәс дедији VIII а синифиники јазы ишләринә раәт кәлмәдик.

Мәктәбләрдә синиф јазы ишләриники кәјфијјәтиники ашағы сәвијјәдә олмасынын бир сәбәби дә јазы ишләринә вахтын да лазыми һазырлыг ишләриники апарылмамамы илә изаһ олунур. Мәсәлән, Балакән гәсәбәсиндәки мәктәбин мұәллими А. Гүсәјнова V а синифдә нөвбәти јазы иши апарырды. О синифдә дахил олан кими јазы дәфтәрләриники шакирдләрә пәјләды. Лакин бу заман шакирдләрин 9 нәфәри гәпәфүсдән һалә дә гајытмамышды. Буна бахмајараг, мұәллим јазынын мөвзүсүнү шакирдләрә елан етди вә ишә башламаларынын онларә тәклиф етди. Шакирдләр јазмаға башладылар, лакин 7 шакирдин јазыны јазмадығы мәлүм олды. Мұәллим сәбәбин ајдынлашдыраркән киминики гәләми, киминики перәсу, киминики дә мүрәккәби олмадығы мұәјјән едилди. Онлар мұәллимдән ичазә алып, гәләм, перо вә мүрәккәб ахтармаг далаыча кетдиләр. Нәһајәт, кечикәнләр, мүрәккәб, перо вә гәләм далаыча кедәнләр дә кәлиб чыхдылар. Мұәллим јазы багтындыки изаһатыны јенидән бир дә тәкрап етмәли олды.

Беләликлә шакирдләрин һамысы јазмаға башлады. Лакин бу заман дәрәсән артыг 10 дәгигә кечмишди.

Шакирдләр јазырдылар, мұәллим дә парталарарасы кәзир, јазылары назарәт едир, бу вә ја башга шакирдә мұрачәәтлә дејирди: «Јазы заманы прәси елә гојун ки, элини онуи үстүндә олсуи, јохса јазыныз јахшы чыхмаз». Һәм дә с. бу сөзү чох тез-тез тәкрап едирди. Биз јеримиздә сакит отурмушдуг. Мұәллим һәр дәфә «прәс» сөзүнү тәкрап етдикчә шакирдләрдән бәзиләри мәналы тәрздә мұәллимә бахыр, санки де-

мак истафирдилар ки, муаллим, ахы она яли тафсилдан дил-адабијјат муаллимисиниз. Эзунуца да он илдэн артигдыр ки, муаллимлик едирсиниз, һала бу пахта гадэр прее сазувун ма'насыны билмирсиниз? Ыс неча она билди ки, ма'насыны бил-адабириниз сазу дөна дөна чумлаинизда ишладирсиниз?

Занк чалынды. Лакин шакирдлардан һала бир нечосен ја-зы ишини гуртармамаиды. Ысачо, айдан маасалодир. Бунаар јазаја пахтында башламажан шакирдлар ишлар.

Јазы ишларинда олан бу чур мисалларын сајыны артир-маг да мүмкундур. Лакин ештијам жохду. Бир шеј ајдындыр ки, М. Мустафајев, С. Әлијев, С. Мәммадова, М. Агајева, Л. Софијева, Н. Әфәндијалов ва б. јолданлар јазы ишларинда олан бу бшабыршылыгы арадан галдырмады, дедиклери дөрс-ени ма'сулијјатини баша душман, дөрсө јахшы һазырлаган калмади, тәдрис едиклари фаннин кәффијјатини јуксәтмеја чалынмадылар.

Загатада рајонунун марказиндеки онбириллик мәктәбин VIII а сифиндејик. Муаллим В. Әлимадонун адабијјат дөрс-идир. Көркаман совет адипи М. А. Шолоховун һајаты тәкрар олунар. Шакирдлардан Н. Каримова адипин һајатыны нагыла едир. О, һар дөфа адипин ад ва фамилијјасыны дедикда ону тәһриф едирди. Биз буну јазы гахтәсында јазмагы она тәклиф едик. О јады: Механа Шолохов.

Башга бир шакирд дашымаг үчүн гаршыја чыхды. О деди ки, М. Шолохов јениликчи јазычыдыр. Муаллим сөрүндү: Ыа үчүн о, јениликчи јазычыдыр? Шакирд чапаб берди ки, чүнки о, кәнд һајатында јазыр. Муаллим бу фикирла рази-лашдыгы үчүн һеч бир сөз демәди.

Сопра «Нисанын тәләји» повестиндән бир парчадан охун-магына башланды. Сифин биллик сәнијјасен чох ашагы иди. Бела ки, шакирдлар китабы үзүндән сәрбәст охуја билмирдил-лар. Олар чумлаәтери, сөзләри истадиклери ифада ва интона-сија илә охујур, тәһриф олуинун ишәкилада тәләффүз едирди-лар. Оху заманы роман илә повестин фәргинә анд суал мејда-на чыхды. Шакирдлар роман илә повестин фәргини бела илаб едиклар: «Роман һачмәчә бәјүк олур, сурәктәр һаггында кешин сәһбәтләр кедир. Повестдә дә сурәктәр олур». Муаллим ша-кирдларин бу јазыш фикирләри илә да разилашдыгы үчүн даһа һеч бир сөз демәди. Шакирдлардан Нәһәханым китабы һеч үзүндән да охуја билмади. Муаллим ашыгланан кимн ол-ду. О, сифин нумажандасына мүрачәтлә бела әмр еди:

— Сифинком, китабханаја келәрсен. Нәһәханымин бу ил-һансы китаблары охујугуну јазаб кәләч дәрә үчүн етәлүн үстүнә гојарсан.

Сопра јенә дә китабын охунмагы даһам етдириди. Занк чалынды, дәрә гуртарды, һеч бир нәтијә берилмәди. Дөрс еф-фектсиз кечди. Ма'лум олды ки, шакирдлар бу дәрәдән әһәмиј-јәтән һеч бир шеј өйрәнмәдиләр.

Биз Нуха шаһәриндеки 3 нөмрәли онбириллик мәктәбин VI сифиндејик. Муаллим Х. Гәдимованын адабијјат дөрс-идир. О, јазычы Мир Чәләтын «Бадам ағачлары» һекајасынн биринчи һиссәсини нагылыны сөрүшүр. Шакирдлардан Ә чапаб берир. О, һекајанын биринчи һиссәсини башдан ахара гадэр нагыла едир. Бу, чох үзүн иди. Буна бахмајарат О, даһа шыб гуртардыгдан сопра алаһа оларат чапаб бермәк үчүн муаллим она 4 суал верди.

Беләликлә, башга бир шакирд да дашыды. Сопра һека-јанын икинчи һиссәсини охунмагына башланды. һекајанын ша-кирдлар охујурдулар. Оларын әксәријјатини оху техникасы тәһриф иди, сөзләри дуақун, саф тәләффүз етмирдиләр. Муал-лим һеа оху заманы һекајадә тәсадүф олуған маршал, әрбаб, фитро, хүме-зәкат, издиһам, маизә тәләлүгү вар, мушавир, сәи-дәләди кимн ма'насем шакирдлар үчүн мәтнин олан сөзләрин дүгәти нагылыны бермәди.

Шакирдлардан Н. әлини галдырыб «Муаллим, фитро сөз-үңүн ма'насем нәдир?»—деја сөрүшүду. Муаллим она гәрибә бир чапаб верди.

— Фитро сөз бир шејдир ки, онун фитрәсини, зәкатыны, руһашләрә верирләр ки, әкиләч јахшы өлгәсини?»,—деди.

Сопра муаллим һекајанын икинчи һиссәсини суал-чапаб-ла тәкрарына башлады. Бу заман е, шакирдларин асдиклери чапаба да дигтәклә гулаг асмырды. Буна көрә дә онларын тәһриф едикләри бир сыра чумлаәләр муаллим тәрәфиндән дүәәләди.

Х. Гәдимова һекајанын илгәсыны аумага, бу сәһадә ша-кирдларин габагчадан алда едикләри билији даһа да мөһ-кәмләтмејә чалынмады, һекајадә чарәјән едән һадисәлери мүасир дөвр илә алағәли шәкилдә тәһшил етмәди. Шакирдла-рин билдикләрини мөһкәмләтмәк мәгәдди илә суал-чапаб апар-мады.

Шакирдларин чапабларындан ајдын олды ки, онлар кәчп-дән дөрсен мүкәммәл өйрәнмә ишләри кимн, јени дәрә һаггында да әсәсли ма'лумат алмадылар.

☆

Дил-адабијјат дәрәләрини һала да күңүн талабләри сә-нијјәсиндә тәдрис едиламамысини бир сәбабнин дә програм

дәрсликләрдә ахтармаг лазымдыр. «Азәрбајчан мұәллими» гәзетини «Әдәбијјат програмлары вә онларын тәртиби принципләри һаггында» ачдыгы мұзакирәдә иштирак едән алим вә мұәллимләримиз програм вә дәрсликләримизин муәсир тәләб-ләрлә сәсләнмәдијини чох һаглы олараг кәстәрирләр.

Буидан башга онлар һәр ики фәннә аид програмын чох ағыр вә бәзи тәкратларла долу олдуғуну да түзкүн оларат тәнгид едирләр.

Мәһз буна көрә дә һәр ики фәннә аид програма јенидән бахылмалы вә ән зарури олан мөвзулар програмда сахланыл-малыдыр.

Бизчә, програм вә дәрсликләрдә совет әдәбијјатына ке-ниш јер верилмәлидир. Чүнки хусусилә совет әдәбијјатынын васитәсилә биз коммунизм чәмијјәтини гуруб баша чатдыра-чаг һәсли тәрбијәләндиририк.

Програм вә дәрсликләрин вахтында нәшр едilib мұәл-лим вә мәктәбләрә чатдырылмасы да ән әсас мәсәләләрдән-дир. Тәәсүфлә демәлијик ки, 1963-чү дәрс илиндә бир сыра дәрсликләр мәктәбиләрә чатдырылмадығы ки, бәзиләри дә јерләрә вахтында кәндәрилмәмишдир. Мәсәлән, VIII си-ниф үчүн «Әдәбијјат», X синиф үчүн «Мүнтәхәбат», «Әдәбиј-јат нәзәријјәси», «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (икин-чи һиссә) Нуха, Загәтала, Балакән, Гах мәктәбләриндә ки-фајәт гәдәр олмамышдыр. Балакән вә Гах гәсәбәсиндәки он-бириллик мәктәбин X синифләриндә 70 шакирдин анчаг беши-нин әдәбијјат «Мүнтәхәбат»ы китабы олмушдур.

Мә'лумдур ки, дәрслик һәр јени нәшриндә даһа да тәк-милләшир, нәзәрә чарпан һөгсанларын сајы азалыр. Белә ол-дугда «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I вә II һиссә) дәрсликләри бу вахта ки, бир нечә дөфә јенидән ишләниб нәшр олунмасына бахмајараг, һәлә дә гүсүрлардан тамамилә тәмизләнмәмишдир.

Дил-әдәбијјат дәрсләринин зәиф тәдрис едилмәси вә ша-кирдләрин билијини ашағы олмасында мұәллимләрә лазыми методик көмәјин кәстәрилмәсинин дә тәсири аз дејилдир.

Мәктәбләрдә дил-әдәбијјат дәрсләринин бәзи мұәллим-ләр тәрәфиндән зәиф тәдрис едилмәсиндә педагожи кабинет-ләрин, мәктәб методбирләшмә комисјонларынын да ролу аз дејилдир.

Ишләри илә таныш олдуғумуз Нуха шәһәринин 3 вә 10 нөмрәли, Загәтала рајонунун мәркәзиндәки, Балакән вә Гах гәсәбәсиндәки онбириллик мәктәбләрдәки дил-әдәбијјат фәнн-бирләшмәси комисјонларынын демәк олар ки, анчаг ады вар-дыр.

Нухадакы 10 нөмрәли истиһад мәктәбинин дил-әдәбијјат фәнн комисјонунун сәдри Н. Әфәндијева јолдашдыр. Биз бу комисјонун иш планы илә таныш олдуғ. Етираф етмәк лазым-дыр ки, фәнн комисјонунун планына тәсадүфи, икинчи дәрә-чәли мәсәләләр салынмышдыр. Сечилән атуал мәсәләләр исе формал, сәтһи тәһлил олунур. Мәсәлән, фәнн комисјону 21 јан-вар 1963-чү илдә өзүнүн нөвбәти ичласында «Азәрбајчан ди-линин ефективлијини јүксәлтмәк јолларында» мәсәләсини мұзакирә етмишдир. Бу заман мә'рузәчинин мә'рузәси диллә-нилмәклә кифәјәтләнилмишдир. Һалбуки белә мәсәләләрин мұзакирәсиндә бүтүн мұәллимләрин фәал иштиракы тәмин олунмалы, кениш фикир мұбадиләси едилмәли иди. Белә бир фикир мұбадиләси бәлкә дә олмушдур?! Такин фәнн комис-јонунун һәмин тарихдәки протоколун бахдыгда, биз буну көрмәдик. Јери кәлмишкән бурада бир мұһүм мәсәләни дә хатырлатмалыјыг ки, Н. Әфәндијева јолдашын башчылыг етдији фәнн комисјонунун июлгунда сентјабрын I-дән апрел-лин 21-нә гәдәр олан мүддәтдә чәми ики протоколә раст кәл-дик. Буну да демәлијик ки, протокол адына буиларын анчаг ады вардыр. Биз һәмин протоколларын һәр икисинин ејми илә сурәтини дәрч етмәји өзүмүзә борч билдик.

Протокол нөмрә 1. 1962-чи ил. 17 сентјабр. Мәсәләләр: 1. 1962—1963-чү дәрс илинин I јарымы үчүн иш планынын мұ-закирәси вә тәсдиги. 2. Дәрс планларынын тематик гәјдәјә әсасән тутулмасы нәзәрдә тутулсун вә бирләшмә планына маддә ки, һәлә дахил едилсин.

Протокол нөмрә 2. 1963-чү ил 21 јанвар. Күндәлик мәсә-ләләр: 1. II јарым илин дәрс планларынын мұзакирә вә тәс-диги. 2. Фәнн бирләшмәси комисјонунун иш планынын тәсди-ги. 3. Методик мұһазирә: Азәрбајчан дили дәрсләринин еф-фективлијини јүксәлтмәк јолларында.

Көрүндүјү ки, бу протоколлар башдансөвмә вә савал-сыз јазылмышдыр. Мәкәр протокол беләми јазылар? Буна көрә биз бу гәнаәтә кәлдик ки, фәнн комисјону бу дәрс илин-дә һеч бир фәалијјат кәстәрмәмишдир.

Загәтала рајонунун мәркәзиндәки онбириллик мәктәблә-дә дил-әдәбијјат үзрә фәнн комисјонунун иши өзбашына бу-рахылмышдыр. Фәнн комисјонунун сәдри Л. Софијевәдир. Бурада «Говлуғун ичәрисиндә иш планы олсун»,—дејә баш-дансөвмә бир плана раст кәлдик. Бу план анчаг кәздән пәрдә асмаг үчүн формал характер дашыјан бир пландыр. Говлуғда иш планындан башга һеч бир сәнәдә раст кәлмәдик. Белә исе бәс мұәллимләрин мұхталиф мөвзуларда етдикләри мә'рузә-ләрин мәтнләри, комисјонун ичласлары һаггындакы протокол-

лар көрәсэн һарададыр? Әлбәттә, һеч һарада јохдур? Әкәр комисјон фәалијјәт көстәрмиш олса иди, онда бу сәнәдләр дә олмуш оларды. Буна дејәрләр әсил формализм. Форма үчүн план тутулуб, о ки, галды јеринә јетирилмәси, о да галыб, сағлыг олсуна.

Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәбләрдә бир сыра мүәллимин дил-әдәбијјәт дәрсләринин зәнф тәдрис едилмәси мәктәбин өзүндә методик ишин дүзкүн турулмаасы вә буна рәһбәрлијин зәнфлијя илә изаһ олунур.

Јухарыда адлары чәкилән мәктәбләрин рәһбәрләри, бу мәктәбләрин фәнн комисјонларынын сәдрләри вә дил-әдәбијјәт мүәллимләри дәрседә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг, дәрсин, тәлим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтини јахшылашдырмаг, мәктәбин һәјәтлә әлағәсини мөһкәмләндирмәк үчүн конкрет тәдбирләр мүәјјәнләшдирмәлидирләр.

РЕДАКСИЈАДАҢ

Сон илләрдә редаксиямыз бир сыра рајонларда охучулар конфраисы кецирмишдир. һәмин конфраисда чыхыш едәнләрин тәклифини нәзәрә ала-раг, мәчмуәмиздә мүәллимләр үчүн «Суаллара чаваб» башлығы алтында мәсләһәт бөлмәси тәшик етмәк гәрәра алынмышдыр. Умид едирик ки, редаксиямызын бу тәдбири Азәрбајчан дили вә әдәбијјәт мүәллимләринин ишинә даһа јахындан әмәли көмәк көстәрмәк үчүн фәјдалы олачагдыр.

Охучулардан хаһиш олунур ки, редаксиямыза көндәрәчәкләри суалла-рын башга мүәллимләр үчүн дә марағлы олмасыны вә мәчмуәдә гыса ча-ваб дәрч етмәјә имкан вермәсини нәзәрә алыһлар.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Мүхтәлиф китаб, журнал вә гәзетләрдәки башлыг-лардан сонра нөгтә ишарәсинин гојулуб-гојулмамасына аид ваһид бир гајда вармы? Әкәр јохдурса, буну нә илә изаһ ет-мәк олар?

ә МӘММӘДОВ (Ағдам рајону)

- Чаваб. Мә'лум олдуғу үзрә, дурғу ишарәләри гајдалары-на көрә јазыда чүмләнн сонунда мүвафиг дурғу ишарәси (нөгтә, суал вә ја нида ишарәси) гојулмасы тәләб олунур. Мәкәр гәзет вә журналлардакы башлыглар, китаблара, онла-рын бөлмәләринә верилән адлар чүмлә дејилми? Шүбһәсиз ки, чүмләдир; бунлар грамматикада адлыг чүмләләрин бир нөвү һесаб едилир. Демәк, өз-өзүнә ајдын олур ки, башлыг-лардан сонра нөгтә ишарәсинин гојулмасы һеч дә тәсадүфи һал дејил, мүәјјән ганунаујғунлуғла әлағәдардыр.

Мәктәб дәрсликләриндә бу гануна, демәк олар ки, мөһ-кәм риәјәт олунур. Лакин башга китабларда, гәзет вә жур-налларда башлыглардан сонра нөгтә гојулмасы һалларына аз-аз тәсадүф едилир. Бу исә о демәкдир ки, үмумијјәтлә, башлыглардан сонра нөгтә ишарәсинин ишләннб-ишләнмәмә-синдә, доғрудан да, ваһид гајда јохдур. Әлбәттә, бу да сә-бәбсиз дејилдир.

Мә'лумдур ки, чүмләләрин сонунда гојулан дурғу иша-рәләринин бир вәзифәси дә мәтндәки ајры-ајры чүмләләрин сәрһәддини фәргләндирмәк үчүндүр. Мәтбуатда сәрләвһә-ләр, адәтән, ири вә галыи һәрфләрлә верилир; ајрыча бир сә-тирдә јерләшдирилир; чох заман тәкчә бир чүмләдән (адлыг чүмләдән) ибарәт олур. Бу исә әсәрин адыны, башлығы ај-рыча бир чүмлә кими фәргләндирмәјә имкан верир ки, бу да онлардан сонра нөгтә гојулмасынын хусуси әһәмијјәт кәсб етмәдијини көстәрир. Бүтүн бу сәбәбләрә көрә башлыглар-

даг сонра нөгтө ишарэсини гоюллуб-гоюлмаасыны сөһв һесаб етмөк олмаз. Лакин һәр һалда бу ва ја дикөр китаб, журнал, јахуд гәзетдәки бүтүн башлыглардан сонра нөгтө ишарэсини ишләдиләб-ишләдиләмәсиндә ваһидлик олмалыдыр. Буна јазы мәдәнијәтнини тәләбләриндән бири кими бахмаг лазымдыр.

Гејд етдик ки, башлыглардан сонра нөгтө ишарэси гојмадан да кечинмөк мүмкүндүр вә буну сөһв һесаб етмөк лазым дејилдир. Лакин бәзи һалларда, хүсусән башлыглар ики вә даһа артыг адлыг чүмлөдән ибарәт олдугу заман һәмши чүмләрлән сонра нөгтө гојмаг вачно бир тәләб кими гаршыја чыхыр. Мәсәлән, «Коммунист тәрбијәсиниң әсаелары» адлы китабда (Азәрбајр. 1962) белә бир башлыг вардыр: «Совет мәктәбиндә политехник тәһсилни һәјата кечирилмәси тәчрүбәси. Политехник тәһсил нәзәријәсиниң даһа да икишәф етирилмәси». (сөһ. 171). Сүбүт етмәјә еһтијач јохдур ки, белә башлыгларда нөгтө ишарэсиндән истифадә етмөк мүтләг лазымдыр. Фикримизчә, нәшријат идарәләри елми әсәрләрдәки башлыгларын мәһз бу хүсусијәтнини нәзәрә алараг сәрләвһәләрдән сонра нөгтө гојулмасында ваһид бир гајда мүәјјәнләшдирмәлидир.

Бәс бу мәсәләдә шакирдләрин јазыларына верилән тәләб нечә олмалыдыр?

Билдиримиз кими, јазыда чүмлөләрин сонунда мүәјјән дургу ишарәләриниң гојулмасы I синифдән башлајараг шакирдләрә Азәрбајчан дили үзрә верилән вәрдишләрдән биридир. Бир һалда ки, башлыгларын өзү дә мүстәғил бир чүмлөдир (Азәрбајчан дили програмы үзрә, адлыг чүмлө VI синифдә шакирдләрә хүсусән бир мөвзу кими өјрәдилдир), демәк, булардан сонра да мувафиг дургу ишарәси гојмагы шакирдләрә өјрәтмәк вачиб вә әһәмијәтлидир. Бу гајдаја—башлыглардан сонра нөгтө ишарэсиниң гојулмасына шакирдләрин дәрсликләриндә дә риәјәт олунамасы бунун әсаелы олдугуну сөјләмәјә имкан верир. Лакин јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг, һәмши гајдаја анд шакирдләрин бурахдыглары сөһвләри кобуд сөһв һесаб етмөк олмаз; белә сөһвләр онларын јазы ишиниң гијмәтинә тәсир етмәмәлидир.

Суал. Јазыда (әлјазмасында) рум рәгәмләриндән истифадә едәркән онларын алтындан вә үстүндән хәтт чөкмөк дүзкүндүрмү? Муәјјән һалларда рум рәгәмләриндән сонра тире ишарәси гојмаг олармы?

Ч. ГАСЫМОВ (Исмајыллы району).

Чаваб. Әлјазмасында рум рәгәмләриниң алтындан вә үстүндән хәтт чөкмәмәсиниң дүзкүни олуб олмамасы һаттында орфографија гајдаларында һеч бир гејд вериләмәмишдир. Чүнки, бу, орфографија илә дејил, графика илә әлгәдәрдыр. Мүхтәлиф әлјазмалары үзәриндә аһаһылаи мушаһидәләр көстәрир ки, рум рәгәмләриниң алтында вә үстүндән хәтт чөкмәмәси чохдан бир өйәһә һалыны алмышдыр. Башга дилләрдә дә әлјазмасында рум рәгәмләриниң алтындан вә үстүндән хәтт чөкмәмәси һалларына чох тәсадүф едилдир. Бунун башлыча сәбәби әлјазмасында һәмши рәгәмләрин ајдын охувмастыны тәһмин етмәкдән ибарәтдир. Сыра сајларында, хүсусән бириһини етмәкдән ибарәтдир. Сөзләри рум рәгәмләри илә јазаркән буна даһа бөјүк еһтијач һиссә олуноур, чүнки әкс тәгдирдә һәмши рәгәмләри бир (I), он бир (II), јүз он бир (III) сајлары—мишдар сајлары кими охумаг олар, Мәһз буну нәзәрә алараг әлјазмасында рум рәгәмләриниң алтындан вә үстүндән хәтт чөкмәмәсини әлһеришли һал һесаб етмөк лазымдыр. Лакин, јазан адамын, вәрдишиндән асылы олараг, әлјазмасында бу «гајда»ја риәјәт етмәмәсини сөһв кими гәләмә вермөк олмаз.

Мәлүм олдугу үзрә, дургу ишарәләри гајдаларынын тәләбниң көрә вахт, јер вә кәмијјәт һүдудуну билдирән ики сөз арасында тире ишарэсиндән, һәмчине үзвләр арасында икә беркүл ишарэсиндән истифадә олуноур. Јазыда сыра сајларыны рум рәгәмләри илә ифадә едәркән дә белә бир мәгсәд гаршыја чыхарса, әлбәттә, онлардан сонра вә ја онларын арасында тире вә беркүл ишарәси ишләдилә биләр; мәсәлән, I—IV синифләр үчүн програм, V, VI синифләрин мүвәфғәһијјәти вә с.

Суал. Мәтбуатда ејни мәнаны ифадә едән һәм тәнәззөһ, һәм дә екскурсија сөзләри ишләдиләмәсинә тез-тез тәсадүф олуноур. Бу синонимләрин һансындан истифадә етмөк даһа дүзкүндүр?

М. МИРМАНМУДОВ (Баки).

Чаваб. Дилимиздә ишләһән екскурсија вә тәнәззөһ сөзләри ејни бир мәнаны ифадә едир. Лакин булар, еләһә дә булар кими стол вә маса сөзләрини, јахуд концерт вә мүсамира сөзләрини әслиндә синоним сөзләр адландырмаг чәтандир.

Мәлүмдур ки, синонимләр дилин лүгәт тәркибиндә бу вә ја дикөр мәфһумун мәна чаларлығыны билдирән сөз кәтегоријаларындан биридир. Екскурсија вә тәнәззөһ сөзләри дилимиздә белә бир хүсусијәт дашымыр. Бәс нә үчүн илли дилимиздә һәмши сөзләрин һәр икисиндән истифадә едилмәсинә јол верилдир.

Унутма ки, дилин түсат төрнөн дилин түсат
Белә дилинмалардан сөзү да ба и сөзларин үнн ма'нада је
ри сөзларин ама еднлмәнде өзүнү көстөрүр. Бу аман бу
ниң сөзлөр дилдә үзүн ә мао паралел суратда ишләнир. Не
түсәдә сөзлардан бирн ја јетк ма'на касб едир, ја да ите
малдан дүшүр. Мәбуаты иләркән аччаг ајдын ише
сөзү ки, таназзәһ сөзү өз јерини артыг екскурсия
тәһкәт вермәктәдир. Бунын сабабини онунла илди өтмәк сөзү
ки, дилинмәк рус дили наситасилә кечән екскурсия
дејилмәктәдир. Буну башга халқлар да өз дилларинда та
бул өтмишләр, һәмни сөз ма'на на талаффузунә көрә, таназ
зәһ сөзүнә нисбатән даһа тез вә асан мәнимәсинлир.

Таназзәһ сөзү исе кетдикча арканкәшир вә дилинмәк
талаффузунә јатмыр. Тәкча буну гејд өтмәк кифајәтдир ки,
һәмни сөзү үчүнчү һечәсында ө сәсини ишләдилмәси Алар
бајчан дилинни фонетик хусусијәтләринә ујрун дејилдир
Чүнки бу дилдә ө сәси, демәк олар ки, сөзүн арчаг биринчи
һечәсында ишләнә бианр.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдын нәтичә чыхыр ки, екскур
сия вә таназзәһ сөзләринни арчаг биринчисиндән истифадә
өтмәк даһа дүзкүндүр.

Суал. Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан рабитәли нитг ин
кишафы үзрә өјрәдичи јазылар (ифадә, ишша вә әмәли јазы
лар) шакирдләрин һансы дәфтәрләриндә апарылмалыдыр?
Бу јазыларә верилән гијмәтләр журналә көчүрүлмәлидирми?

Һ. ШӘРИФОВ (Шаумјан (кәнд) рајон у).

Чаваб. Рабитәли нитг инкишафы үзрә өјрәдичи јазылар
шакирдләрин 1 вә 2 нөмрәли дәфтәрләриндә апарылмалыдыр.
Белә јазыларын һамысы дејил, чидди һазырлыгдан сонра
апарылан вә һәчмә нисбәтән бөјүк олан јазылар мүәллим тә
рәфиндән диггәглә јохланылыб гијмәтләндирилир вә һәмни
гијмәтләр журналә көчүрүлүр. Лакин мүәллим унутмамалы
дыр ки, Азәрбајчан дили үзрә шакирдләрин билијинә рүблүк
гијмәтләр өтмәкән башлыча оларәг јохлама јазыларын гијмәт
ләрн әсәс атулмалыдыр.

Редаксија һејәти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор
мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 25/IX 1963-чү ил. Кағыз форматы 60×84₁₅—3,50
кағыз вәрәги, 6,37 чап вәрәги
ФТ 18084 Сифариш № 6285 Тираж 5050

Редаксијанын үиваны: Бақы, Нефтчиләр проспекти, Һөкүмәт еви,
Х мәртаба, телефон № 3-13-45
Бирләшмиш ишријат мәтбәәси, Бақы, Нефтчиләр проспекти, 137.

98 1311

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
(Методический сборник)

Выпуск 3

Приложение к журналу

АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ

Баку — 1963